

श्री कैलाशजी

अभिजित टोणगांवकर

ई साहित्य प्रतिष्ठान

श्री कैलाशजी

अभिजित टोणगांवकर

श्री कैलाशजी

लेखक: अभिजित टोणगांवकर

अदिती, प्लॉट ७८, सेक्टर २४,

पिंपरी चिंचवड नवनगर, निगडी, पुणे - ४४

९९८०४-२७५०१

atongaonkar@iitbombay.org

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक: : ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity. com

esahity@gmail. com

Whatsapp- 9987737237

प्रकाशन : ५ फेब्रुवारी २०२३

©esahity Pratishtan® 2023

ISBN: 978-93-5810-943-6

विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.

- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

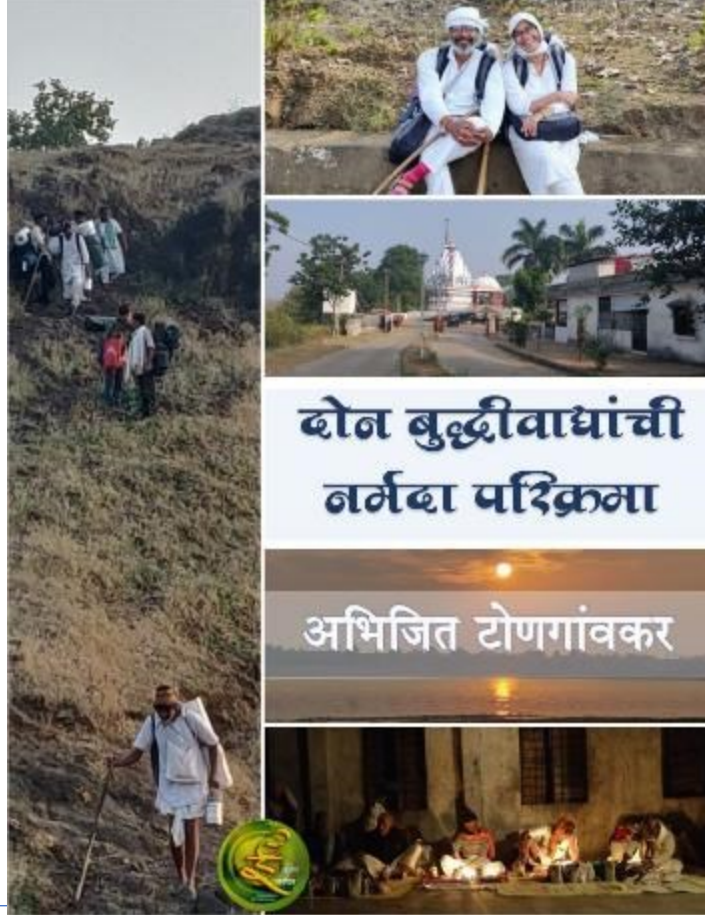

अभिजित टोणगांवकर

मी एक इंजिनियर - शिक्षणाने आणि पेशाने. पोटापाण्यासाठी आयुष्यभर सॉफ्टवेअर लिहिलेले. मॅनेजर बनून इतर बापड्या इंजिनियर्सना 'हल्या, हल्या' केलेले. हे करत असताना मित्रांची टोळकी जमवून बरीच टवाळकी केलेली. तो एक छंदच म्हणाना. आवडलेली मराठी पुस्तके वाचून काढून ती रेकॉर्ड करणे हा अजून एक छंद. स्वयंपाकघरात बरीच लुडबुड करण्याची सवय - पण खरंतर तो एक stressbuster उद्योग. वाचनाची आवड - पुलं, वपु, यांच्याबरोबर गौरी देशपांडे, इरावती कर्वे, जीए ही मंडळी जरा जास्तच आपुलकीची. स्फुट लिखाण हा एक आवडीचा उद्योग. बंगळुरूहुन प्रसिद्ध होणाऱ्या मित्रमंडळ कट्टा मधून बरेच लिखाण प्रकाशित. सध्या पुण्यात वास्तव्य. समुपदेशक बनण्याच्या दृष्टीने शिक्षण आणि प्रयत्न. या पूर्वी "दोन बुद्धिवाद्यांची नर्मदा परिक्रमा" हे पुस्तक ई -साहित्य येथे प्रकाशित झाले आहे.

एक क्लिक
पुस्तक ओपन

श्री कैलाशजी

अभिजित टोणगांवकर

अर्पण पत्रिका

हे पुस्तक खास मीनलसाठी.

"एकटा जायचा नुसता विचारसुद्धा करू नकोस ...",
ही धमकी, तिने या यात्रेत उत्साहाने भाग घेत खरी केल्याबद्दल.
त्यात, माझं पुण्य दुप्पट झालं, हा माझा वेगळा फायदा!

प्रस्तावना

काही गोष्टी योगायोगानेच घडत असतात. कैलास यात्रा करायचं तीन-चार वर्षे डोक्यात होतं - पण ते आपलं नुसतंच होतं. २०१६ साली ऑक्टोबर-नोव्हेंबर मध्ये कधीतरी गुगल वरती बातम्या वाचत असताना अचानक कैलास मानसरोवर यात्रेबद्दलची एक बातमी समोर आली. सुप्त इच्छा चाळवली गेली. थोडा तपास करत गेलो. लक्षात आलं, की या प्रवासासाठी जर जायचं असेल, तर नोंदणी करण्याची मुदत एखादा महिनाच उरली आहे. मग फारसा विचार न करता, सुरुवातीचे पाच हजार रुपये भरून टाकले. वाटलं की जर नाही जमलं, तर फार फार तर पाच हजाराचा तोटा होईल. पण मग त्याच्याबद्दल वाचतच गेलो आणि ही यात्रा घडली. आम्ही दोघांनी केलेल्या असंख्य प्रवासांपैकी हा अजून एक. दोघांनी केल्यामुळे नेहेमीप्रमाणेच वेगळा झालेला.

आता हाही प्रवास करून पाच वर्षे झाली. त्याच्यानंतर नर्मदा परिक्रमा घडली. त्याबद्दलचे अनुभव लगेचच लिहून झाले. या लिखाणाची रूपरेषा तयार होती, पण लिखाण पाठीमागेच रेंगाळत पडलं होतं. ते शेवटी नेटाने पूर्ण करत, आता 'जसे आहे तसे', या तत्त्वावरती प्रकाशित करायला काढलं आहे.

परिक्रमेवरच्या पुस्तकाप्रमाणेच हे पुस्तक सुद्धा, आज या दिवशी हे केलं, उद्या ते केलं, असे सरळसोट अनुभव नाहीत. तर एखाद्या विषयावरचे आमचे अनुभव, आमच्या मनावरचे इंप्रेसान्स, हे एकत्र करायचा हा प्रयत्न केलेला आहे. कदाचित हे लिखाण थोडं विस्कळीत वाटेल. प्रत्येक अनुभवाला बरेच पैलू आहेत, त्यामुळे काही पुनरुक्ती सुद्धा आहे.

झालं काय, की परिक्रमेवरच्या पुस्तकावर 'अहो, तुमचे अनुभव वगैरे ठीक आहे हो, पण तुम्ही नक्की कुठला मार्ग घेतलात, कुठून कुठे गेलात, ते कळतच नाही. ते आधी सांगा मग तुमचे अनुभव ..." अश्या एक दोन कडक शब्दातल्या प्रतिक्रिया होत्या. त्या भावनांना मान देत आता या पुस्तकात सुरुवातीला संबंध यात्रेच्या मार्गाचा एक आढावा घेतला आहे, मग 'अनुभव वगैरे'! तेव्हा लिखाण विस्कळीत होणारच. पण त्या मागच्या भावना पोहोचतील, अशी अशा आहे.

नर्मदा परिक्रमा आणि कैलास यात्रा. या दोन मोठ्या प्रवासानुभवांवरती लिहून काढल्यानंतर आता लक्षात येतंय, की असं लिखाण हीच माझी शैली आहे. मला दैनंदिनी या स्वरूपातलं प्रवासाचं वर्णन करताच येत नाही. आता हे चांगलं की वाईट, हे तुम्ही वाचकच ठरवा. पण एक गोष्ट सांगू इच्छितो, या प्रवासात आम्हाला मात्र खूपच मजा आली. आमच्या लग्नाच्या पंचवीसाव्या वाढदिवशी आम्ही मानसरोवरावर होतो, हा मोठा छानच योगायोग आमच्या आयुष्यात आला. याबद्दल आम्ही भोलेबाबांचे ऋणी आहोत. आमचे हे लिखाण तुम्हाला आवडेल अशी आशा करतो.

ॐ नमः शिवाय!

अभिजित टोणगांवकर, फेब्रुवारी २०२३

"ओम नमः शिवायजी, ओम नमः शिवाय"!! एका खास पंजाबी ढंगाच्या आवाजानं माझं लक्ष वेधून घेतलं. सकाळची वेळ. एका मीटिंग मधून दुसऱ्या मीटिंग कडे जाताना घेतलेला फोन. नंबर अनोळखी होता. एकदा येऊन गेलेला. मीटिंगमध्ये होतो म्हणून कट केलेला. दिल्लीचा नंबर. असेल कुठल्या बँकेचा किंवा क्रेडिट कार्डचा, म्हणून टाळलेला. तेव्हा हे 'ओम नमः शिवाय' अनपेक्षितच होतं. "मै आपको LO बोल रहा हू जी. आप आने वाले हैं ना. कन्फर्मेशन के लिए बात कर रहा हू" दोन क्षण गोंधळलो. मग ट्यूब पेटली, की हे बहुधा आम्ही प्लॅन करत

असलेल्या कैलास यात्रेसंबंधात असावं. लगेच होकार भरत, चार दोन खुशालीच्या गप्पा मारल्या आणि जायचं जायचं म्हणून तयारी करत होतो त्या कैलाश मानसरोवर यात्रेच्या आमच्या सहभागावर परत शिक्कामोर्तब केलं.

'तुम्ही कैलास यात्रा करायचं का ठरवलं?' हा प्रश्न गेल्या दोन महिन्यात खूप जणांनी खूप वेगवेगळ्या शब्दात विचारला. त्यात थोडं कौतुक, बरंच आश्चर्य, तर क्वचित असूया.

बऱ्याच वेळा , 'तुम्ही दीडशे किलोमीटर खरच चालणार का काय?' हा अनुच्चारित प्रश्न होता. आता **couch potato** अशी प्रतिमा असताना तो प्रश्न सहजही होता. कॉलेजमध्ये चार वर्षात बरेचसे ट्रेक केले होते. पुण्याच्या आसपासचे बरेच गड पालथे घातले होते. बंगलोर मध्ये तो फारसा स्कोप नसला तरी कुठेतरी इच्छा होती. ट्रेकिंग आवडतं हे माहीत होतं. चालण्याची क्षमता होती. तेव्हा हा प्रवास करायचंच असं गेले तीन-चार वर्ष डोक्यात होतं. यावर्षी योग आला एवढंच. एकटाच जाण्याचा विचार होता पण मीनलने त्यावर अगदीच फर्मली पाणी टाकलं. सुदैवानं याबाबतीत आम्ही दोघेही परफेक्ट मॅच. बरं अशी जोडीने यात्रा केली की पुण्य जास्त मिळते म्हणतात. तेव्हा मी मनोमन खूशच.

आम्ही काही नास्तिक नाही. पण एकंदरीतच धार्मिक कर्मकांडांपासून बेतशीर अंतर राखून असतो. लहानपणची सवय. वर्गात कधी पहिल्या बाकावर नव्हतो, किंवा शेवटच्या. या दोन्ही बाकांवर बसणाऱ्या मंडळींवर शिक्षकांचा वेगवेगळ्या कारणांसाठी डोळा असतो हे लक्षात आल्यावर मधले बाक मी पसंत केले. तसाच काहीसा प्रकार. त्यामुळे माझ्यासाठी तरी कैलाश मानसरोवर प्रवास, हा यात्रेपेक्षा, एक ट्रेक होता. दीडशे किलोमीटर हिमालयातून

चालण्याचं आकर्षण होतं. यात्रेच्या या वेबसाईटवर (kmy.gov.in) फोटो बघून मलाही इथं चालायला आवडेल असं मनापासून वाटत होतं. सगळी तयारी **trek** च्या दृष्टीने चालू होती

या सरोवराचे नाव नक्की काय, याबद्दलही आमच्या मनात खूपच गोंधळ होता, किंबहुना सध्या सुद्धा तो थोडाफार आहेच! बहुतेक हिंदी भाषिक लोक याला 'मानसरोवर' असं म्हणतात. इंग्रजीमध्ये जेव्हा या सरोवराचा उल्लेख येतो त्याचं स्पेलिंग सुद्धा मानसरोवर असंच केलं जातं. पण का कोण जाणे, माझ्या मराठी डोक्यात या सरोवराचे नाव 'मानस सरोवर' असंच होतं. त्यामुळे सुरुवातीला इथले लोक गोंधळायचे. परत एकदा गुगल देवाचा आसरा घेतला, आणि मानसरोवर असं म्हणायला लागलो.

ट्रेक समजत असल्याने, या ट्रीप आधी आम्ही डेकाथलॉन च्या बऱ्याच चकरा केल्या. अमेझॉन, फिलिपकार्ट वर ट्रेकिंगचे साहित्य बघण्यात बराच वेळ घालवला. प्रत्यक्षात ट्रीपवरच्या सहयात्री मंडळींना बघितल्यावर त्यांच्यातला आणि आमच्यातला फरक पटकन कळला. या मंडळींकडे पूजेचे साहित्य होते. म्हणजे अगदी खास बनवून घेतलेला त्रिशूळ, चांदीच्या शंकर पिंडी, चांदीचे पूजासाहित्य, शंकराच्या भजनाच्या mp3! एकंदरीतच बहुतांश मंडळींसाठी ही यात्रा होती. ट्रेक, दीडशे किलोमीटर चालणे, वगैरे हा एक केवळ उपचार होता. कैलाशर्जीचं दर्शन, मानसरोवरातील डुबकी की हे ध्येय होतं. त्यासाठी कष्ट करावे लागणार हे गृहीत होतं म्हणून ते चालणं अपेक्षित होतं. स्वाभाविक होतं.

यात्रेसाठी दर चार दिवसानी एक तुकडी निघते. प्रत्येक तुकडीत साधारणपणे ५० जण. यातले ३-४ तरी वाटेत वेगवेगळ्या कारणांनी बाहेर पडतात. अश्या १८ तुकड्या प्रतिवर्षी - म्हणजे जेमतेम ९०० लोकांना ही संधी मिळते. चार ते पाच हजार आवेदनपत्रं येतात असे समजले. त्यातले ९०० जण लॉटरी पद्धतीने निवडले जातात. प्रथम जाणाऱ्यांना प्राधान्य असते. अगदी सगळे - म्हणजे खाजगी धरून सुद्धा - दरवर्षी कैलाशमानसरोवर यात्रेवर जाऊ शकणाऱ्यांची संख्या ५-६ हजारांपेक्षा जास्त नसावी. ही संख्या लक्षात घेतली की मग या यात्रेचं 'बोलावणे' यावं, याचं महत्व कळतं. वाटेतले लोक तुमचा एवढा हेवा का करतात हे उमजतं. या उलट, या यात्रेपेक्षा कित्येक पटीने खडतर असलेली नर्मदा परिक्रमा करायला दरवर्षी ६०-७० हजार लोक निघतात. त्यातले दहा बारा हजार, पायी परिक्रमा करणारे असतील.

गंमत अशी की या ट्रीपवरचं वातावरण इतकं भारलेलं होतं, की नकळत आम्हीही त्या तिन आठवड्यात, धार्मिकतेकडे (कर्मकांडाकडे नाही!) झुकलो. कैलाश पर्वताचे पहिलं दर्शन इतकं अविस्मरणीय, भारावून टाकणारं, होतं की, आता 'कैलाशजी' असा उल्लेख नकळत होतो. या पर्वताची भव्यता, रौद्र सौंदर्य, एकटक बघत रहावे असं वाटणारी मानसिक शांतता देणारं रूप बघितलं की ही यात्रा आहे आणि आम्ही यात्रेकरू असं वाटत गेलं.

-०-०-०-०-

या ट्रीप साठी काय तयारी करायची हा प्रश्नच होता. असले थंडी वाऱ्यातले चालत प्रवास आम्ही काही केले नव्हते, तेव्हा गुगल देवाला शरण जाण्यावाचून गत्यंतर नव्हते. तोही बापडा लगेच प्रसन्न झाला. भरभरून माहिती मिळाली. पण तोच प्रॉब्लेम झाला. म्हणजे, आता काय नेऊ अन काय नको, असं झालं. बरं निगमने त्यांच्या माहिती पुस्तकातही एक यादी दिलेली होती. त्यात एक धमकीवजा सूचनाही होती - वीस किलोपेक्षा जास्त वजन आणायचं नाही. एका ठिकाणी एक उल्लेखही होता – लिपूलेख पासून तीन किलोमीटर स्वतःचे सामान स्वतः घेऊन जायचे असते. अगदी तीनच किलोमीटर असलं तरी.'

यादीनुसार सामान गोळा केल्यावर लक्षात आलं की हे तर वीस पेक्षाही जास्त होत आहे. मग पुरेशी मोठी **haversack** यांची खरेदी वगैरे. शेवटी प्रचंड खटपट करून **15** किलो प्रत्येकी पर्यंत दोन **haversack** उभ्या केल्या. त्या खांद्यावर घेतल्यावर लक्षात आलं, की त्या घेऊन तीन किलोमीटर काय, तीनशे मीटरही जाणं कठीण आहे. गंमत अशी की, सगळ्या वेबसाईट्सवर, निगमच्या पुस्तिकेत, काय घेऊन या हे दिलेलं असलं, तरी 'कसे' घेऊन या, ही माहिती सोयीस्करपणे म्हणा, अनवधानाने म्हणा, गायब होती. आहे. त्यातून कुठेतरी लिहिले होते, पावसाची शक्यता नव्हे, खात्रीच असल्याने; तुमचे बॅकपॅक झाकण्यासाठी रेनप्रूफ कव्हर हवेत. सामान वाहून नेण्यासाठी प्लास्टिकच्या गोण्या हव्यात. एकंदरीतच सगळाच गोंधळ उडवणारी स्थिती. सध्याची माहिती काय आहे

म्हणून kmy.gov.in/ वेबसाईट पाहायचा प्रयत्न केला तेव्हा ती गायब झाल्याचं दिसतंय. बहुधा Covid आणि चीनबरोबरचे तणावपूर्ण संबंध यामुळे 'सरकारी' यात्रा बंद असावी!

शेवटी पन्नास लिटर ची एक **haversack**, प्रत्येकी एक छोटी **haversack**, सगळे जड कपडे म्हणजे जर्किन अंगावर, जड बूट पायात, अशा अवस्थेत आम्ही दिल्लीत पोहोचलो. दोन्हीही विमानतळांवर आमच्या वय आणि शरीरयष्टीला अत्यंत विसंगत असे कपडे आणि सामान पाहून बऱ्याचश्या चक्रावलेल्या नजरा आम्हाला झेलाव्या लागल्या. जून मधला दिल्लीतला उन्हाळा. एअरपोर्टवरून गुजरात समाज मध्ये जाईपर्यंत उकडलेल्या बटाट्यासारखी स्थिती झालेली. तिथे भेटले सहप्रवासी. बरेचसे गुजरातमधून आलेले. पण त्या एवढ्या मोठ्या **haversack** बरोबर आम्हाला बघून 'हे कोण आले परग्रहावरून!' असं त्यांना वाटलं असणार.

दिल्लीला गुजरात भवन मध्ये आमची राहण्याची सोय होती. एका मोठ्या खोली मध्ये तीस **bunkbed**. आम्ही पोहोचलो तेव्हा आधीच बरेचसे जण आले होते. खोलीत गेल्यावर एक-दोन जण सहज पुढे आले 'ओम नमः शिवाय' म्हणत आमच्या हातातून बॅग घेत "अंकल आईये" म्हणत आम्हाला सामावून घेतलं. त्या लोकांचं सामान बघितलं, आणि बरेचसे संदर्भ जुळले. ही मंडळी सगळी सुटकेसेस किंवा **haversack** च्या ऐवजी सॉफ्ट लगेज

घेऊन आली होती. काहींनी तर डायरेक्ट पोत्यातच सामान आणलं होतं. गुजराती मंडळींकडे खाण्याचे सामान जास्त आणि अंगावर घालण्याचं कमी. त्याच्यामागचं कारणही नंतर कळलं. मानसरोवरावर पोहोचेपर्यंत खाण्याचे डब्बे रिकामे झाले होते - ते आता, मानसरोवराचं जल घेऊन यायला उपयोगी पडणार होते. गंमत अशी होती की बहुतांश सामान हे खेचरांवरून लिपूलेख पर्यंत वाहून नेले जाणार होतं. त्यासाठी वीस किलो ची मर्यादा होती. प्रत्यक्ष लिपूलेख पासला फक्त छोटी **haversack** नेणं अपेक्षित होतं. त्यातही धारचुला, गुंजी, याठिकाणी सामान सोडण्याची सोय होती आणि ते सामान परत येताना घेऊन येणे अपेक्षित होतं. परत एकदा हा ट्रेक नव्हे, ही यात्रा हे लक्षात आलं.

आपल्या संस्कृतीत पांढऱ्या केसांना नक्कीच आदर मिळतो - त्याला अनुसरूनच हे होते. त्यानंतर मग 'ओम नमः शिवाय', 'जय भोले की' या सलामीची सवयच होऊन गेली. ते तीन चार आठवडे आम्ही गुड मॉर्निंग आणि हॅलो विसरलो. 'ओम नमः शिवाय' हा आमचा शब्द बनला. आम्ही निघालो होतो ट्रेकलाच. भारतीय पर्वतारोहण संस्थेचे तसे प्रमाणपत्रही आहे. पण आम्ही केली ती यात्रा!! एक वेगळ्या प्रकारची वारी. जिथे विठ्ठल विठ्ठल ऐवजी ओम नमः शिवाय आणि विठ्ठूमाउली च्या जागी तितकेच प्रेमळ आणि हक्काचे वाटणारे भोलेबाबा!!

कैलाशयात्रेला जाणाऱ्यांमध्ये गुजराती लोक सगळ्यात जास्त! आपल्याकडे कसं गावोगावी वारीबद्दल माहिती असणारे खूप वारकरी सापडतात, तसेच काहीसे गुजरातमध्ये कैलाश यात्रा केलेले कैलाशी! ज्यांनी हज यात्रा केली

आहे ते जसे हाजी, तसे कैलाश यात्रा केलेले कैलाशी! तर या जुन्या, जाणत्या मंडळींनी या लोकांना छानच मदत केलेली. अगदी सामानाचे पॅकिंग कसे करावे, ते खाण्याच्या डब्ब्यांचा उपयोग मानसरोवराचे जल आणण्यासाठी कसा करायचा या टिप्स देण्यापर्यंत. आम्हाला हा असा सपोर्ट नव्हता ! गुजरात समाजाला पोहोचल्यावर एक दोन तासात हे ज्ञान मिळाले. तोपर्यंत जरा ओळखही झाली होती. तेव्हा चौकशी केली. आता आम्ही सुद्धा जे सामान नेलं, त्यातलं थोडं न वापरताच परत आणलं. काही रस्त्यात दुप्पट भावाने विकत घेतलं, विशेषतः रेनकोट. ते जडशीळ रेनकोट फक्त एकदा वापरले. पण चढ्या दामाने घेतलेले. ते अर्ध्या वाटेत सोडून यायचा काही धीर झाला नाही! तरी इतर बरंच सामान वाटेत सोडून दिलं, वाटून टाकलं.

शेवटी लक्षात ठेवण्याची बाब ही की या यात्रेवर जाताना प्रवासाच्या सुरुवातीला तुमची बाग २०% रिकामी हवी. प्रेमाने मिळालेली पुस्तकं, टी-शर्ट, यांच्यासाठी जागा हवी. नाहीतर या गोष्टी तिथेच सोडून घ्याव्या लागतात आणि ते काम फार काळजीपूर्वक करावे लागते. नाही तर देणाऱ्यांच्या भावना दुखावतात. परतीच्या वाटेवर काठगोदाम इथे आम्हाला यात्रा पूर्ण केल्याचे परराष्ट्र खात्याकडून सर्टिफिकेट मिळाले. त्याबरोबर आयोजकांनी एक कॉफीटेबल पुस्तक आणि एक मोठा लाकडी **plaque** प्रत्येकाला दिला. आमच्या बॅगा इतक्या ठेचाठेच भरलेल्या होत्या की शेवटी आम्ही एक पुस्तक आणि एक **plaque** गुपचूप तिथेच सोडून निघून आलो. मला खात्री आहे त्या

आयोजकांना नक्कीच त्याचं आश्चर्य वाटलं असेल किंवा वाईट वाटलं असेल. त्यांनी एवढ्या प्रेमाने एका कैलाशी साठी दिलेल्या वस्तू राहून गेल्या.

या ट्रीप साठी माझा सल्ला हा, की एक किंवा दोन छोट्या सॉफ्ट लगेज घेऊन जा. या अशा बॅगा पोत्यामध्ये सुखे पॅक करता येतात. एक मोठी सुतळी, कापसाची दोरी (साधारणपणे दहा मीटर) जवळ ठेवा. एक छोटा **backpack** जवळ ठेवा. सामानात रिकाम्या पाण्याच्या बाटल्या ठेवा मानसरोवराचे जल आणायला त्या उपयोगी पडतात.

-0-0-0-

आम्ही केली ती श्री कैलाश-मानसरोवर यात्रा ही भारत सरकारच्या परराष्ट्र मंत्रालयाने आयोजित केलेली. यात्रा एकूण चार आठवड्यांची आहे. त्यातले दोन आठवडे प्रत्यक्ष प्रवास - बसने, चालत वगैरे. या प्रवासाची साधारण रूपरेषा अशी असते. उत्तराखण्डातले कुमाऊ मंडल विकास निगम – **KMVN** (यांच्याकडे राहणे, खाणे, प्रवासव्यवस्था यांची जबाबदारी असते. आता बऱ्याच खाजगी संस्थाही ही यात्रा आयोजित करतात - पण त्या यंत्रांचा मार्ग तिबेटची राजधानी ल्हासाला विमानाने जाऊन मग पुढे बसने असा असतो. चीनपर्यंत चालत जात करावी लागणारी ही एकच - सरकारी यात्रा. अर्थात सरकारी असली तरी मोठ्या लाडाकोडाची अशी ही यात्रा आहे.

या यात्रेचा प्रवास म्हटला तर सुखाचा आहे. पायी नर्मदा परिक्रमेच्या तुलनेत तर हा प्रवास पंचतारांकित आहे. पण यातही अगदी कष्ट नाहीत असे नाही. चाल दीडशेच किलोमीटरची पण ती हिमालयातली आहे. मुरुमाड, पायाखाली सरकणारी जमीन. पण मुक्काम कुठे हे माहिती आहे. प्रत्येक मुक्कामी राहण्या जेवण्याची साधीच पण उत्तम सोय. गरम अन्न, अंथरूण, पांघरूण मिळणार याची शाश्वती. सामान वाहून न्यायला पोर्टर. वाटलंच तर स्वतःला वाहून न्यायला घोड्याचीसुद्धा सोय! एकूणच कैलाशी (कैलासवासी नव्हे!!) यात्रेकरूंंबद्दल इथल्या जनसामान्यात फारच प्रेम आणि आदर. तेव्हा त्यांच्या व्यवस्थेची काळजी सगळ्यांनाच.

परदेशप्रवास हा माझ्या व्यवसायाची गरज होती. तरी अशात परदेशी चलन रोखीच्या स्वरूपात नेणं बंदच झालेलं होतं. या यात्रेसाठी मात्र, सातशे डॉलर्स आणि दोन हजार युवान प्रत्येकी रोखीत भरायचे होते. मी नेहेमीच्या करन्सी एजन्टकडे गेलो. मला काय हवे आहे हे सांगितले.

"तुमच्या दोघांच्या पासपोर्टची कॉपी, व्हिसाची कॉपी द्या.", एजन्ट.

"पण अजून व्हिसा हातात नाहीये.", मी.

"काही हरकत नाही. तिकीटाची कॉपी द्या.", एजन्ट

"तिकीटसुद्धा नाही!", मी

"अच्छा बोटीने जाताय का? तेही तिकीट चालेल!", एजन्ट

"ते सुद्धा नाही!"

आता तो थोडा वैतागलाच होता, म्हणाला, "कसे जाताय चीनला?". मी म्हटलं "चालत"! त्याने माझ्याकडे करुण नजरेने पहिले आणि मान नकारार्थी हलवत मला बाहेरचा रस्ता दाखवला. आपल्या एकेकाळी बऱ्या असलेल्या क्लायन्टवर काय वेळ आली आहे असा विचार त्याच्या मनात नक्कीच आला असणार.

या पुढच्या नकाशात यात्रेचा मार्ग आहे. यात्रेत मुक्कामाची ठिकाणे म्हणजे - दिल्ली, अलमोडा, धारचुला, नारायणाश्रम, सिरखा, गाला, बुधी, गुंजी, कालापानी, नाभीढांग, लिपूलेख. मग चीनमध्ये, ताकलाकोट, दारचेन, डेराफूक, डोलमा पास, झोंगझोरबू, त्सुगु, ताकलाकोट, लिपूलेख, नाभीढांग, गुंजी, बुधी, धारचुला, जगेश्वर, दिल्ली.

या प्रवासात लिपूलेखकडे जाताना जास्त चाल आहे, जास्त दिवस लागतात, तर येताना चाल कमी आहे आणि दिवसही. जाताना विरळ होत जाणाऱ्या हवामानाची सवय होत जावी म्हणून, मुद्दामच लांबच्या रस्त्याने नेले जाते.

त्यामुळे यात्रेकरूंचा जास्त वेळ पाहुणचार करण्याची जरूरी भासत नसावी.

KMVN कडे दिल्ली ते गुंजी पर्यंतच्या प्रवासाची जबाबदारी आहे. तर गुंजी ते लिपूलेख या प्रवासाची व्यवस्था **ITBP** पाहते. लिपूलेख ते परत लिपूलेख हा चीनमधला प्रवास एक चिनी खाजगी / निमसरकारी संस्था पाहते. ढोबळ मानाने, दिल्ली ते धारचुला/ नारायणाश्रम हा प्रवास बसने होतो. नारायणाश्रम ते लिपूलेख हा प्रवास पायी. मग लिपूलेख (भारत चीन सीमा) ते बरखा - जिथे यमद्वार आहे - तिथपर्यंत परत बसने. यमद्वारपासून श्री कैलाशजी परिक्रमा चालू होते - ती झोन्गझरबू या गावापर्यंत. या गावापासून काही किलोमीटर पुढे चालत गेलं की परत बसमध्ये बसून मानसरोवराची परिक्रमा असते. त्यानंतर परत टाकलाकोटमार्गे लिपूलेखपर्यंत बसने प्रवास असतो. भारत-चीन सीमेवरून धारचुलापर्यंत परत चार दिवस चालत यावे लागते - मग दोन दिवस बसचा प्रवास - तो दिल्लीपर्यंत. अशी ही यात्रा आहे. यात साधारणपणे दीडशे किलोमीटर चाल आहे. चालायला सुरुवात केल्यानंतर लिपूलेख पर्यंत जायला सात दिवस लागतात तर येताना तोच प्रवास चार दिवसात होतो. एकतर चीनकडे जाताना सगळा चढ आहे. शिवाय आपल्या शरीराला अतिउंच भागातल्या विरळ हवामानाची सवय व्हावी म्हणूनही हा मार्ग सहा-सात दिवसात विभागलेला आहे. येताना सगळा उतार आहे आणि खाली उतरत असल्यामुळे विरळ हवामानाचा धोका कमी होत राहतो.

दिल्ली ते अल्मोरा हा प्रवास बसने. मग अल्मोरा ते धारचुला हा प्रवास तिथल्या पहाडी प्रदेशाला योग्य अश्या छोट्या बसेसमधून. धारचुला इथं बहुतेक सामान घोड्यांवरून नेण्यासाठी वेगळं केलं जातं. चालताना अगदी अत्यावश्यक असेल तेच सामान बरोबर ठेवणे अपेक्षित असते. दर मुक्कामी तुमच्या आगेमागे सामान येते - ते काढून घ्यायचे आणि

परत पुढच्या प्रवासासाठी जमा करायचे. अशी पद्धत. धारचुलाहून नारायणाश्रम हा प्रवास जीपने होतो. हळूहळू आपण पर्वताकडे जात आहे याची खात्री पटते. इथून चालायला सुरुवात. पहिला मुक्काम अगदी जवळ - सहा किलोमीटरवर सिरखा गावात. अर्थात गावात हे नावालाच. सगळीच मुक्कामाची ठिकाणं ही यात्रा मार्गावर गावाबाहेर आहेत. प्रत्येक मुक्कामावर साठ एक लोकांची राहण्याची सोय - त्यामुळे सर्वांना जागा मिळणार हे नक्की. पण तुमच्या मित्रांजवळच कशी मिळवायची हे वेगळेच कौशल्य! प्रत्येक मुक्कामी पोहोचताना स्वागत एखाद्या सरबताने होणार. चालून आल्यावर थंड सरबताने छानच वाटायचं. सिरखाला आम्ही दुपारी १च्या सुमारास पोहोचलो. त्यामुळे दुपारचे जेवण तिथेच झाले. दुपारी चारला चहा - संध्याकाळी साडेसातच्या सुमारास जेवण असा प्लॅन होता. दोन्हीही जेवणं साधीच - चपाती, भाजी

(बहुधा पालेभाजी), डाळ आणि भात. कच्चा कांदा, मुळा जोडीला. आपापलं ताट धुवून ठेवावे ही अपेक्षा. ताटात घेतलेलं टाकायचं नाही, ही अजून एक अपेक्षा. यावरून मीनल आणि काही इतरांचा एकदोनदा वादही झाला.

दुसऱ्या दिवशी चार-साडेचारला उठून निघण्याची तयारी. या यात्रेत सकाळी अंधोळ केलीच पाहिजे असं काही दिसलं नाही. जो तो आपल्या सोयीने, संध्याकाळी मुक्कामावर पोहोचल्यावर स्नान करत असे. सिरखाहून आम्ही गालाला आलो. हे सोळा किलोमीटरचं अंतर पार करायला आम्हाला दुपारचे दोन वाजले. यात मध्ये एक ब्रेकफास्टचा आणि एक जेवणाचा स्टॉप होता. वाटेतल्या छोट्या हॉटेलमध्ये ही व्यवस्था होती. तुम्ही या हॉटेलला आलात की जेवणाची वेळ! पैसे वगैरे द्यायची काही बात नाही. ते सर्व **KMVN** ने घेतलेल्या पैशातून. मुक्कामांवर सुद्धा, राहणे, जेवण यांच्यासाठी खिशातून पैसे काढायचा संबंध नाही.

या पायऱ्या उतरून लखिनपूर गावात चहाचा स्टॉप होता - त्यानंतर काली नदीकाठचा मार्ग चालू झाला.सुमारे

दहा किलोमीटरची ही चाल आहे. वाटेत लमारी गाव लागते. नंतर मालपा गाव येते - हा जेवणाचा स्टॉप होता. १९९८ साली एका दरड कोसळण्याचा अपघात झाला - त्यात मालपा इथला **KMVN** चा कॅम्प वाहून गेला - बरेच जणही वाहून गेले. त्या दुर्घटनेच्या खुणा अजूनही दिसतात.

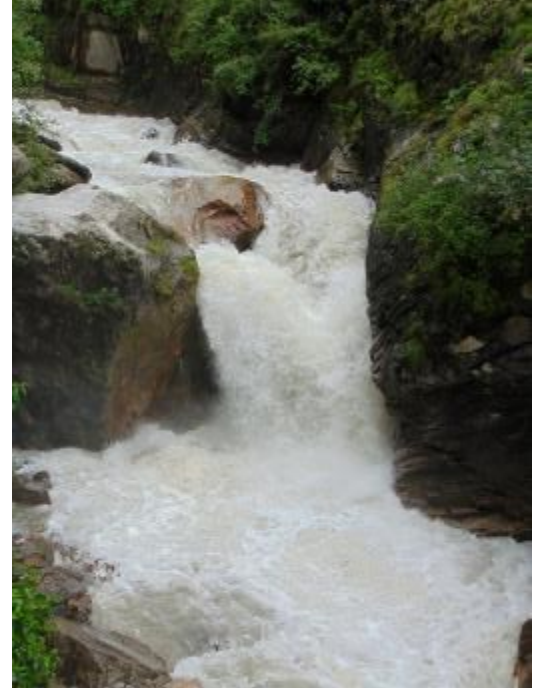
काली नदीशेजारचा हा रस्ता हा या यात्रेतला एक अतिशय सुंदर, आणि थोडासा भयावह असा टप्पा आहे. नेपाळच्या नकाशात डाव्या बाजूला चीनकडे वरती जाणारी एक रेष दिसते. त्यातला थोडा भाग म्हणजे हा रस्ता! याच्या डाव्या बाजूला उंच हिमालय. रस्ता साधरणपणे तीन फुटी - मग पंचवीस ते शंभर फूट खोल दरी मग काली नदी! नदीच्या त्या तीरावर नेपाळ - इकडे भारत. हिमालयातली नदी. पाण्याचा वेग अदमासे शंभर किमी / तास. त्यामुळे मोठ्ठा घोंघोकार करत ही वाहते. त्यामुळे भीतीत वाढ.

या रस्त्यावर दरड कोसळणे हे अगदी नेहेमीचेच. अगदी दरड जरी नाही तरी एखाददुसरा दगड कधी वरून येईल सांगता येत नाही. ठिकठिकाणी वरून पाझरणारे पाणी एकत्र होऊन छोटे धबधबे. या रस्त्यावरून जाताना रेनकोट अंगात असू द्या असा प्रेमळ सल्ला आम्हाला अगदी परराष्ट्र मंत्रालयात झालेल्या मीटिंगपासून मिळत होता. रेनकोट पावसापेक्षा धबधब्यांपासून संरक्षणासाठी होता!

गालाहून निघालो की बुधीसाठी - अठरा किलोमीटरवर. ही चाल दोन गोष्टींमुळे कठीण ठरली. गालाचा मुक्काम सोडल्यावर लगेचच एक डोंगर उतरून जावे लागते. डोंगरात सुमारे सात-आठ किलोमीटर दगडात पायऱ्या तयार केलेल्या आहेत. या पायऱ्या पायीच उतराव्या लागतात. भल्या पहाटे सहा वाजताच्या थंडीत थोड्याश्या निसरड्या पायऱ्यांवरून तोल न जाऊ देता खाली उतरणे ही एक मोठीच कसरत होती. एकदोघांनी तर या पायऱ्यांचा चांगलाच धसका घेतला. मीनल आणि मलासुद्धा ही उतरण फार काही सोपी गली नाही.

या पायऱ्या उतरून लखिनपूर गावात चहाचा स्टॉप होता - त्यानंतर काली नदीकाठचा मार्ग चालू झाला.सुमारे दहा किलोमीटरची ही चाल आहे. वाटेत लमारी गाव लागते. नंतर मालपा गाव येते - हा जेवणाचा स्टॉप होता. १९९८ साली एका दरड कोसळण्याचा अपघात झाला - त्यात मालपा इथला **KMVN** चा कॅम्प वाहून गेला - बरेच जणही वाहून गेले. त्या दुर्घटनेच्या खुणा अजूनही दिसतात.

काली नदीशेजारचा हा रस्ता हा या यात्रेतला एक अतिशय सुंदर, आणि थोडासा भयावह असा टप्पा आहे. नेपाळच्या नकाशात डाव्या बाजूला चीनकडे वरती जाणारी एक रेषा दिसते. त्यातला थोडा भाग म्हणजे हा रस्ता! याच्या डाव्या बाजूला उंच हिमालय. रस्ता साधारणपणे तीन फुटी - मग पंचवीस ते शंभर फूट खोल दरी मग काली नदी! नदीच्या त्या तीरावर नेपाळ - इकडे भारत. हिमालयातली नदी. पाण्याचा वेग अदमासे शंभर किमी / तास. त्यामुळे मोठ्ठा घोंघोकार करत ही वाहते. त्यामुळे भीतीत वाढ. या रस्त्यावर दरड कोसळणे हे अगदी नेहेमीचेच. अगदी दरड जरी नाही तरी एखाददुसरा दगड कधी वरून येईल सांगता येत नाही. ठिकठिकाणी वरून पाझरणारे पाणी एकत्र होऊन छोटे धबधबे. या रस्त्यावरून जाताना रेनकोट अंगात असू द्या असा प्रेमळ सल्ला आम्हाला अगदी परराष्ट्र मंत्रालयात झालेल्या मीटिंगपासून मिळत होता. रेनकोट पावसापेक्षा धबधब्यांपासून संरक्षणासाठी होता!

ही वाट अप्रतिम आहे. रौद्र या शब्दाचा 'अनुभवासह' अर्थ इथे समजतो. काली नदीचं आवाज करणारं पाणी, त्या आवाजाचा हिमालयाच्या कानाकोपऱ्यातून होणारा संतत प्रतिध्वनी, शेवाळलेली, निसरडी वाट, सुरेख थंडी, आल्हाददायक हवा. या वाटेवर **multi-tasking** केवळ अशक्य. म्हणजे चालत असताना फोटो काढू म्हटले तर पाय सटकायची भीती (किंबहुना खात्रीच!), नाहीतर अचानक येणाऱ्या पाण्याच्या शिडकाव्याने कॅमेरा खराब होण्याची शक्यता! तेव्हा एकावेळी एकच काही करायचे. चालत असताना फक्त चालणे. फोटो वगैरे काढायचे असल्यास एकाजागी (कोरड्या!) उभे राहून फोटो काढायचे आणि मग परत चालीला सुरुवात. चालणे आणि फोटो काढणे - हे एकाचवेळी शक्य नाही.

या रस्त्याला 'वाट' म्हणणे हा त्याचा थोडा अपमानच आहे. या भागातला हा हमरस्ता आहे. या तीन फुटी वाटेवरून यात्रेकरू, गावकरी, सैनिक, तर दोन्ही दिशांनी जात असतातच, पण खेचरांवरून सामान लादून मालवाहतूकही चालू असते. या दुर्गम भागाची ही जीवनदायिनी आहे. खेचरांवरून इथे काय वाटेल ते सामान नेलं जातं. रस्त्यावर खेचरांना प्राधान्य. समोरून किंवा मागूनही खेचर आले तर आपण डोंगराकडच्या बाजूला चिकटून उभे राहायचे. ती वरात गेली की मगच पुढे प्रवास सुरु. या खेचरांवरून यात्रेकरू तर जातातच पण वाणसामान, औषधे, कपडे, बांधकामाचं साहित्य - काय वाटेल ते येत जात असतं. एकदा तर मी चक्क पुलाचे गर्डर्स लादून जाताना पाहिले. सुरेख, हिरवाईने नटलेला रस्ता. आपल्या प्रेमात पाडणारा. मोबाईलला रेंज जवळजवळ नाहीच. तेव्हा रस्त्याचं सौंदर्य

मनमुराद अनुभवता येणारं. कॅमेरा सरसावून फोटो काढताना एकदोनदा सुरुवातीला गडबडायला झाले. मग आम्हीही जागोजागी थांबत, भरपूर फोटो काढत हा प्रवास केला. परिणामी - बुधीला दोन-अडीच पर्यंत पोहोचणे अपेक्षित होते त्याला आम्हाला चार-साडेचार झाले. आमचे एक मित्र डॉक्टर लखानी दरड कोसळण्याच्या अनुभवातून गेले - आणि खूपच उशिरा म्हणजे साडेसहा-सातला पोहोचले. पण काळजी नव्हती. त्यांच्या मागे, बहुधा त्यांची गंमत बघत, **ITBP** चे मागाहून येणारे जवान. अगदीच कठीण परिस्थिती आली असती तर ते मदतीला होतेच.

बुधी ते गुंजी हासुद्धा वेगळ्याच कारणासाठी कठीण रस्ता. मुक्कामावरून निघतानाच पाचेक किलोमीटरची खडी चढण आहे. नाकार्तोडातून दम काढणारी. जी मंडळी घोड्यावरून येत होती त्यांची तर फारच खराब हालत झाली होती. आमच्या बरोबरचे पोर्टर्स - "ये जो उपरवाला तिसरा मोड दिख रहा हैं, वो पार किया की चढाई खतम .." असं म्हणत आम्हाला धीर देत होते. अर्थात प्रत्येक 'मोड' नंतर 'तिसरा' मोड दिसतच होता. पण एकदाचा छीयालेखचा ब्रेकफास्टचा स्टॉप आला - आणि मग त्यानंतर कंटाळा येईपर्यंत बऱ्यापैकी सपाट पायवाटेवरून चालत गुंजीच्या मुक्कामावर पोहोचलो. हा कॅम्प खूप दुरून दिसायला सुरुवात झाली होती, पण मध्ये 'सरदा' नावाची नदी होती आणि तिच्या काठाकाठाने चालत जायचे होते. हा सैन्याचा इलाका आहे. त्यामुळे - वाटेत दोन ठिकाणी **ITBP**च्या सैनिकांनी पासपोर्ट पाहून काही सही शिक्के केले.

गुंजी समुद्रसपाटीपासून ८००० फूट उंचीवर आहे. हवामान विरळ होत चालल्याची जाणीव होत होती. थोडासा दम लागत होता. गुंजीला दोन दिवस मुक्काम असतो. **ITBP** चे डॉक्टर्स परत एकदा वैद्यकीय चाचणी करतात - इथे पास झालात तरच पुढे जायला परवानगी - नाहीतर इथूनच परत मागे रवानगी! गुंजीचा कॅम्प मात्र मोठा आहे. यात्रेच्या दोन तुकड्या - एक पुढे जाणारी आणि

एक परतणारी इथे एकावेळी असतात, तेवढी सोय इथे केली आहे. छोटंसं गाव आहे. एक दोन दुकानं आहेत. तिथे यात्रेकरू **panic buying** करतात. छान धंदा होतो.

गुंजी ते लिपूलेख - साधारणपणे बत्तीस किलोमीटर अंतर - कालापानी, नाभीढांग मार्गाने जाते. गुंजीपासून पुढे

अत्यंत खडी चढण आहे. हवामान विरळ होत गेलेले असते, त्यात चढ! हा एक चालायला कठीण टप्पा आहे. वाटेत कालापानी गाव लागतं - इथे काली नदीचा उगम मानला जातो. मोठं मंदिर आहे. गुंजीपासूनच्या प्रवासात परत काली नदीची साथ असते - पण ही नदी

उगमाजवळची - अजून तिने पुढे दिसणारं रौद्र रूप धारण केलेलं नाही. कालापानी सध्या चर्चेत आहे ते नेपाळने त्या

प्रदेशावर सांगितलेल्या हक्कामुळे. कालापानीच्या जवळ झाडी/झुडुपं नाहीशी होताना दिसतात. आपण वृक्षरेखेच्या वर आल्याचं लक्षात येतं, आणि उरतो तो फक्त कातळ, मुरुमाड रस्ता, बर्फाच्छादित शिखरं.

हिमालयाचं सौंदर्य या रखरखीत भव्यतेत आहे. आम्ही सह्याद्री पाहिलेला आहे, बरंच ट्रेकिंग केलेलं आहे, तिथली हिरवाई अनुभवली आहे. तिथली शिखरं काही कमी उंचीची नाहीत. पण हिमालयाची भव्यता वेगळीच. माणसाला खुजं वाटायला लावणारी ही विशालता आहे. उजाड असला तरी सुंदर प्रदेश आहे. युधिष्ठिर आपल्या भावांसह याच मार्गावरून स्वर्गाच्या वाटेवर गेला असा इथला समज आहे. आणि ही चढण अनुभवल्यावर ते वयस्क पांडव एकेक करत का मागे पडले असावेत हे समजते! कालापानी नंतर मुक्काम येतो - नाभिढांग. या मुक्कामाचं आकर्षण म्हणजे अगदी समोर दिसणारा ओम पर्वत! डोंगरावरच्या कातळावर बर्फ टिकत नाही, तो खाली पडून जातो. पण त्याचबरोबर थोडा जरी आधार मिळाला तरी तो टिकून राहतो. यामुळे कुठे पांढऱ्या आणि काळ्या रंगातून चित्रं उभी राहतात. हवा छान असेल तर ओम पर्वतावर असाच ओम आकार दिसतो. भाविकांसाठी श्री कैलाशजींच्या वाटेवर दिसणारा निर्सर्गाविष्कार एक शुभशकुन असतो! आम्हालाही हा चमत्कार बघायला मिळाला.

नाभीढांग मुक्कामावर रात्री आठ वाजताच दिवे बंद करत आम्हाला झोपायला लावले. कारण पुढचा प्रवास सकाळी दोन वाजताच चालू होणार होता! त्यासाठी रात्री साडेबारालाच यात्रेकरूंना उठवण्यासाठी हाकामारी चालू झाली. रात्रीच्या गडद अंधारात, टॉर्चच्या प्रकाशात पुढे वाटचाल चालू होते. लिपूलेख पर्यतचे अंतर - साधारणपणे दहा किलोमीटरच आहे, पण हा भाग १६,५०० फूट उंचीवर आहे. पावलापावलाला दम लागतो. आमचे पोर्टर्स मात्र आरामात हा चढ चढून येत होते. लिपूलेखला सकाळी साडेसातच्या आत पोहचणे अपेक्षित असते. आपल्याकडे सकाळी साडेसात म्हणजे चीनमध्ये सकाळचे दहा. त्यावेळी तिकडची तुकडी (दोन तुकड्या आधी) भारतात परत येते. ती आली की आपल्याला जायला परवानगी असते.

गुंजीपासून लिपूलेखपर्यंत **ITBP**चे जवान आपल्याबरोबर असतात. लिपूलेख पासला (पास म्हणजे मराठीत खिंड) चीनच्या बाजूला तीव्र उतार आहे. त्या उताराच्या खाली बस उभी असते, आणि तिथपर्यंत सामान आपले आपल्यालाच वाहून न्यावे लागते. यात्रेकरू एकमेकांच्या मदतीने, **ITBP**च्या जवानांच्या मदतीने खाली पोहोचतात.

चीनमध्ये उतरल्यावर एक गोष्ट अगदी पटकन डोळ्यात भरते. लिपूलेखपर्यंत काही दिवस आपण खडतर डोंगरवाटांमधून आलेलो असतो - तर त्या खिंडीच्या दुसऱ्या बाजूला, चीनमध्ये चारपदरी सुरेख (म्हणजे रणगाडे रेष खेळत येऊ शकतील असे!) रस्ते आहेत. भारतीय सेनेला ही गोष्ट चांगलीच माहिती आहे - आणि त्यामुळेच, या भागात रस्ते बनवण्याचे काम जोरात सुरु आहे. भारत चीन मधल्या तणावाचं हेही एक कारण आहे.

चीनमध्ये आल्यावर नेहेमीचे कस्टम्सचे सोपस्कार होतात. सामानाची कसून तपासणी होते. यासाठी आम्हाला दिल्लीत सल्ला मिळाला होता की लिपूलेखला जाताना सैन्याच्या कुठल्याही कॅम्पचे फोटो काढू नका! चिनी अधिकाऱ्यांनी जर ते फोटो पाहिले तर (ते फोटो घेण्यासाठी!) तो कॅमेरा जप्त होऊ शकतो. खरं खोटं माहित नाही. आमच्यापैकी बऱ्याच जणांनी पूजेसाठी त्रिशूळ, इतर पूजासाहित्य आणलेले होते. त्यांना जरा धाकधूक होती. पण फार काही गोंधळ न होता आम्ही तिथून बाहेर पडलो. या

सीमेवर टाकलाकोट नावाचं गाव आहे. छोटंच आहे पण आखीवरेखीव आहे. बाजारपेठ बऱ्यापैकी मोठी आहे. इथेही परत खरेदीची अजून एक फेरी पार पडली.

टाकलाकोटला दोन दिवस मुक्काम होता. छान व्यवस्था असणारी राहण्याची जागा होती. दुमजली इमारत. विरळ हवामान आता चांगलेच जाणवायला लागले होते - त्याची सवय होणे जरूरीचे होते त्यासाठी हा मुक्काम ठेवलेला असावा. आल्यादिवशी पुढच्या आठ दिवसांसाठी स्वयंपाकी ठरवण्याचे कठीण काम होते! स्वयंपाकी भारतीयच होते. पण त्यांच्यासाठी तो एक व्यवसाय होता. मोनोपॉली होती, त्यामुळे यात्रेकरूंची अडवणूक हा त्यांचा स्वभाव होता.

दिल्लीहून निघाल्यापासून बाराव्या दिवशी श्री कैलाश परिक्रमा चालू होते. टाकलाकोटहून दारचेन या गावी बसने नेले जाते. बसेस छान व्यवस्थित होत्या. रस्ताही सुरेख होता. दारचेन हा बेस कॅम्प असतो. इथे ज्यांना श्री कैलाश परिक्रमेसाठी घोडे, पोर्टर्स लागतात त्यांची सोय करावी लागते - म्हणजे दुसऱ्या दिवशी तेवढी मंडळी हजर असतात. दारचेनच्या वाटेवर बस राक्षसतळ्याला थांबते. मानसरोवराच्या बाजूला अर्धचंद्राकृती हे तळे आहे. मानसरोवराइतकेच सुंदर, पण त्याच्याइतके पवित्र न मानले जाणारे. रावणाने या तलावात उभे राहून शिवजींची तपस्या केली म्हणून याचे नाव राक्षसतळे. हे तळ खऱ्या पाण्याचं आहे असा एक

समज आहे आम्ही ते पिऊन पाहिलं पण आम्हाला तरी ते पाणी ठीकठाक वाटलं! याचे पाणी तोतरेपणावर एक उत्तम उपाय आहे असा समज आहे. अर्धा पाऊणतास इथे घालवून मग बस मानसरोवरावर येते! मानसरोवराचं हे पहिले दर्शन फार मनोहारी आहे. तो भव्य, शुद्ध पाण्याचा विशाल तलाव पाहून शांत वाटतं. थंड हवा, त्याहूनही थंड पाणी - हिंदू संस्कृतीतील अतिपवित्र मानल्या गेलेल्या काही जलाशयांपैकी एक - यात्रेचं निम्मं पुण्य तर इथेच मिळते! या सरोवरात काय जादू आहे कळत नाही, पण इथे शांत वाटते हे मात्र नक्की. इथून कैलाशजींचं पाहिलं दर्शन होतं असं अनुभवी लोक सांगत होते - पण आमच्या नशीबी ते नव्हते. मानसरोवरावर दोन तास घालवून मग आम्ही दारचेनला कॅम्पवर आलो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी बरखा पठारावर गेलो. ँक छोटंसं मंदिर आहे. वीस-बावीस फुटी असेल. त्याला यमद्वार म्हणतात. गाभारा नाहीच. चार खांब आणि त्यावर कळस. या मंदिराला साडेतीन प्रदक्षिणा घालून श्री कैलाश परिक्रमेला सुरुवात करायची असते. साडेतीन म्हणजे - तीन फेऱ्या पूर्ण आणि चौथ्या फेरीच्यावेळी खांबांमधून अर्धी फेरी. आख्ययिका अशी आहे की शिवर्जीनी प्रत्यक्ष यमराजांना या प्रवेशद्वारावर फक्त योग्य त्या भक्तांनाच पुढे जाऊ देण्याची निवड करायची जबाबदारी दिली आहे. जर परिक्रमा तुमच्या नशिबात नसेल तर काहीतरी होऊन त्या भक्ताला इथेच थांबवले जाते असा विश्वास आहे. आम्हीही जरा धाकधुकीतच ही प्रदक्षिणा केली आणि पास झाल्याचा शिक्का घेत

पुढे निघालो. आयुष्य "मी मोर्चा नेला नाही, मी संपही केला नाही" असं जगल्याचे ते बक्षीस असावे असे मानत पुढे निघालो. यमद्वारला श्री कैलाशजींचे सुंदर दर्शन होते

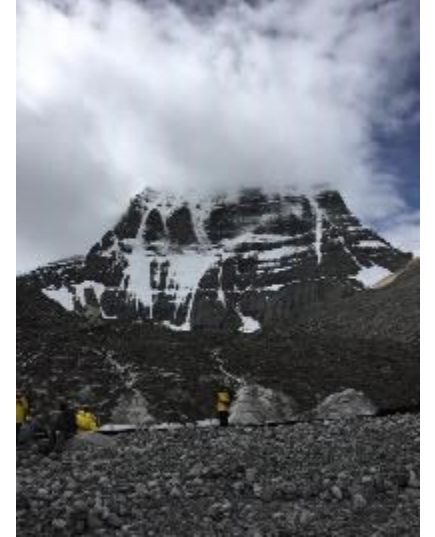
कैलास पर्वताला उजव्याबाजूला ठेवून, पर्वताशेजारच्या घळीतून कैलास परिक्रमेचा रस्ता जातो. बऱ्यापैकी

सरळ रस्ता आहे. यमद्वारहून निघाल्यावर पहिला मुक्काम चौदा किलोमीटरवर डेराफूक (मादी याकच्या शिंगांची गुहा) या ठिकाणी होतो. इथपर्यंतचा रस्ता एका सुंदर दरीतून जातो. या प्रशस्त दरीच्या उजव्या बाजूला कैलास पर्वताचे उंच कडे तर दुसऱ्या बाजूला एक छोटी नदी आणि तिच्या किनाऱ्यावरचं वाळवंट. याला 'ला छू' valley (नदीच्या देवांची दरी) असं म्हणतात हे नंतर समजलं. एकंदरीतच सुरेख वाट. कैलास पर्वताच्या पश्चिम बाजूचं पूर्ण दर्शन या भागात होतं. डेराफूकचा मुक्काम कैलास पर्वताच्या साधारण उत्तरेला येतो. श्री कैलाशजींचं अत्यंत जवळून दर्शन या कॅम्पवरून होतं. श्री कैलाशजींचा शिखरावरच्या नागफणीचा प्रसिद्ध फोटो हा बहुधा या कॅम्पवरून घेतलेला असतो.

डेराफूकच्या कॅम्पवरून दिसणारे श्री कैलाशजी हे अतिभव्य आहेत. या कॅम्पवर आम्ही पश्चिमेकडून उत्तरेला आलो. दुपारी दोनच्या सुमारास डेराफूकला पोहोचलो असू. साधारणपणे, बारापासून श्री कैलाशजींची उत्तर बाजू, ती प्रसिद्ध नागफणी दिसायला लागते. हा कॅम्प पर्वताच्या अगदी पायथ्याला असल्याने, मागे पडेपर्यंत वाकून बघत शिखर न्याहाळावे लागते. या कॅम्पला **backdrop** म्हणून या शांत, भव्य, तटस्थ, रौद्र, गूढ, पर्वताची छाया आहे. एकाच वेळेस आश्चस्त करणारी आणि भयंकरसुद्धा!

हा कॅम्प पर्वतपायथ्यापासून अगदी जवळ आहे. पर्वतपायथ्याला वरून येणाऱ्या हिमनद्यांमुळे पावलांचा आकार दिसतो - त्या पावलांची पूजा करणे याला पदस्पर्श असे म्हणतात. डेराफूक कॅम्पपासून हा सुमारे तीन किलोमीटरचा ट्रेक आहे. हवामान विरळ - त्यामुळे जायला दीडेक तास लागतात. आम्हाला न जमलेला हा एक अनुभव. मी अर्ध्यातूनच परत आलो, मीनलला अगदी थोडं अंतर राहिले असताना खराब हवेमुळे परत यावे लागले.

त्याच्या पुढच्या दिवशी मार्ग प्रसिद्ध 'डोलमा पास'हुन जातो. डोलमा ही तिबेटी देवता. या मार्गाची रक्षणकर्ती. यात्रेतला हा सर्वात उंच भाग - सुमारे १९००० फुटांवर असलेला. अतिशय लहरी हवामानाबद्दल प्रसिद्ध. खाडी चढण - अवघड भाग. वर डोलमा मातेचं मंदिर आहे. तिथून खाली यायला सुरुवात केली की उजव्या बाजूला गौरीकुंड लागते. बर्फाच्छादित प्रदेशात असून सुद्धा न गोठणारे हे गोड्या पाण्याचे गर्द हिरव्या निळ्या रंगाचे कुंड - गौरीमातेचं स्नानाचं कुंड समजले जाते. कदाचित हे गणेशजन्माचे ठिकाणही असू शकेल. इथे खाली जाऊन बरेचसे धाडसी भाविक जल घेऊन येतात. आता पर्वताची पूर्व बाजू दिसू लागते

यानंतरची चाल पठारी प्रदेशातून असते. रात्रीचा मुक्का झोनाझारबू इथे आणि मग त्याच्या नंतर दहा पंधरा किलोमीटरवर बसेस येऊन उभ्या असतात - त्यांनी मानसरोवराची प्रदक्षिणा चालू होते. मानसरोवराचा परीघ नव्वद एक किलोमीटर आहे - त्यामुळे हा प्रवास बसनेच होतो. या दिवशीचा मुक्काम त्सुगु या कॅम्पला, साधारणपणे ३च्या सुमारास पोहोचलो. इथे दीड दिवस मुक्काम करून मग परत टाकलाकोट, मग

लिपूलेख - खिंड चढून जाऊन, वाट पहाणाऱ्या पुढच्या तुकडीला बेस्ट लक देत, नाभीढांगला ब्रेकफास्टसाठी फक्त थांबत, बत्तीस किलोमीटर पार करत गुंजीला पोहोचलो. सगळा उतार - त्यामुळे हे अवघड वाटणारे अंतर पार करता आले.

गुंजीत त्या रात्री, तिथल्या कमांडिंग ऑफिसरनी आम्हाला 'बडा खाना' दिला - मग परत, गुंजी ते बुधी . बुधीहुन काली नदीशेजारून गाला - मग तिथून जीपमध्ये बसून धारचुला. मग बसने जगेश्वरला मुक्काम आणि परत दिल्लीला. एकूण बावीस दिवसांचा हा प्रवास! या सगळ्यात साधारणपणे दीडशे किलोमीटर चाल आणि सात-आठशे किलोमीटर बसने / जीपने. असा प्रवास. यात्रेत प्रत्येक मुक्कामावर - अलमोडा, धारचुला, सिरखा, गाला, बुधी, गुंजी, नाभीढांग, टाकलाकोट, दारचेन, डेरापुक, झोनाझारबू, त्सुगु, जगेश्वर - राहण्याची, जेवण्याही व्यवस्थित सोय. धर्मसाळेसारखी व्यवस्था पण स्वच्छ. कुठेही थंडीत कुडकुडत झोपावं लागलं नाही. प्रत्येक कॅम्पवर गेल्या गेल्या सरबत. संध्याकाळी गरम सूप किंवा चहा. साधंच पण गरम ताज जेवण. सकाळी परत चहा, बोर्नव्हिटा. सगळ्यात महत्वाचं म्हणजे हसतमुख लोकं. आपण यात्रेकरूंची सेवा करतो आहोत हा भाव. यांच्यावर आपल्या वर्षभराची कमाई अवलंबून आहे याची जाणीव. जन्मगत चांगुलपणा! **KMVN**ची सर्वच मंडळी यात्रेकरूंचं वास्तव्य सुखकर होईल याची मनापासून काळजी घेतात. ही यात्रा लाडाकोडाची आहे असं म्हटलं ते यासाठी!

-0-0-0-

मीनल आणि मी, आमचा कर्मकांडावर फारसा विश्वास नाही. तेव्हा हिंदू विचारसरणीतील दोन महत्वाच्या यात्रा करण्याचा योग्य आम्हाला का लाभावा हे एक आम्हालाही पडलेले कोडे आहे. श्री कैलाश यात्रा करण्याआधी बऱ्याच देवस्थानांना आम्ही खास देवदर्शनालाही गेलेलो आहे. परंतु यात्रा म्हणून केलेला पहीला प्रवास हा - श्री कैलाश

मानसरोवर. चार वर्षांनी मग नर्मदा परिक्रमेचा योग जुळून आला - आणि तो एक या यात्रेइतकाच संस्मरणीय अनुभव ठरला! या दोन्हीही अनुभवांमध्ये प्रकर्षाने काय जाणवले असेल तर भारतीय मनात असलेली श्रद्धा, भक्ती, आपल्या दैवताबद्दलचे नितांत प्रेम.

त्सुगुमुक्कामी मानसरोवरावर नुकतेच पोहोचलो होतो तेव्हाची गोष्ट. दोन दिवस आता मुक्कम होता. अतिशय शांत, सुंदर, भव्य, विशाल आणि हिंदू मनासाठी अत्यंत पवित्र असं सरोवर समोर होते. हे पाणी बरोबर घेऊन जाऊया असा विचार

होताच. बरेच इतर त्याबद्दल बोलतही होते. मीनलने एकीला विचारले - "क्या आप यहांसे सरोवरका पानी ले जानेवाली

हो?" तर उसळून तिने मीनलला दटावले - "पानी मत कहो! वो इतना पवित्र हैं - असे जल कहो" तो आवेश, त्या स्वरातली तीव्रता, अनपेक्षित होती. नकळत त्या माताजींच्या मनातल्या पवित्र स्थानाला मीनलकडून धक्का बसला होता. मोठाच धडा आम्हाला मिळाला होता - परत कधी अशी चूक आमच्याकडून झाली नाही. नर्मदा परिक्रमेतसुद्धा मैयाजलासाठी, 'पाणी' हा शब्द आम्ही कधी वापरला नाही, वापरूच शकलो नाही.

-0-0-0-

असंच काहीसं पण वेगळ्या रीतीने श्री कैलाशजी'बद्दल झालं. यात्रेला निघण्यापूर्वी - आम्ही कैलास-मानसरोवर यात्रेला निघालो होतो, आमच्यासाठी "कैलास" हे एका पर्वताचे नाव होते. हिंदू, तिबेटी, जैन धर्मातल्या सर्वांसाठी अत्यंत पवित्र मानल्या गेलेल्या एका तीर्थस्थानाचे नाव. कैलास पर्वत ही एक जागा होती. बरोबर असलेल्या यात्रेकरूंची भक्ती ही भोळी-भाबडी श्रद्धा वाटत होती. आम्ही त्याकडे थोड्या तटस्थ दृष्टीने बघत होतो.

चीनमध्ये दारचेन मुक्कामावर आम्ही दुपारी दोनच्या आसपास पोहोचलो. आकाश ढगाळ होते. येताना मानसरोवराचं नुकतच दर्शन झालेलं होतं. तिथून कैलाशजी दिसतात असं समजलं होतं पण ते दर्शन झालेलं नव्हतं. उत्सुकता होतीच. त्याचसाठी एवढा अड्डाहास केला होता. दारचेन मुक्कामावरूनसुद्धा श्री कैलाशजींचं खूप जवळून प्रथम दर्शन होते असं समजलं होतं. पण उद्यापासून परिक्रमा चालू होणारच होती. तीन दिवस सर्व बाजूनी कैलास पर्वत दिसणारच होता. उद्या दर्शन होणारच आहे, तर काय घाई आहे असा विचार मनात होता. तेव्हा निवांत होतो. खोलीत जरा आराम करत होतो..

तेवढ्यात बाहेरून 'ऊंह', 'आहा' असे आवाज ऐकू आले. कोणी जोरजोरात महामृत्युंजय मंत्र म्हटल्याचे ऐकू आले. पळतपळत बाहेर गेलो. ढग जरा बाजूला झालेले होते आणि आकाश मोकळे होऊन, समोरच्या इमारतीच्या छपरावरून श्री कैलाशर्जींच्याच शिखराचे टोक दिसत होते - ते श्री कैलाशर्जींचे पहिले दर्शन - भव्य दिव्य. नतमस्तक व्हायला लावणारे.

खरंतर अजून पूर्ण पर्वतदर्शन झालेलेच नव्हते - तिथल्या इमारतींमुळे ते शक्यही नव्हते. पण जे बघत होतो तेच एवढे भुरळ पाडणारे होते की तेव्हापासून कैलाशर्जींना कैलास

पर्वत असा एकेरी उल्लेख करणं कठीण होऊन बसलं आहे!! भव्यता, दिव्यता, पावित्र्य, शुचिता, अगाध आणि गूढ शांतता, मनावर जादू करणारा तो क्षण होता. किती वेळ आम्ही त्या दृश्याकडे अनिमिष होऊन बघत होतो आठवत नाही. आमच्या साठी खास महत्व हे की त्यादिवशी आमच्या लग्नाचा पंचविसावा वाढदिवस होता. मानसरोवर आणि

श्री कैलाश या अब्दुत अनुभवांचा प्रत्यय येण्यासाठी इतका सुंदर मुहूर्त आमच्यासाठी अजून काय असणार होता? नकळत हात जोडले गेले - मान लवली आणि निःशब्द प्रार्थना केली. असाच अनुभव मग पुढे नर्मदा परिक्रमा करताना वेगळ्या पद्धतीने आला! परिक्रमा संपवून, ओंकारेश्वरावर जल चढवण्यासाठी मैयावरच्या पुलावर पाय ठेवला तेव्हा 'आता परिक्रमा खरोखरीच संपली, आता मैया एवढ्यात भेटणे, दिसणे नाही.' या विचाराने गदगदून रडू आले होते. आम्ही दोघेही अगदी हमसून हमसून रडलो होतो. श्री कैलाशर्जांचं प्रथम दर्शन आणि मैयाचं निरोपाचं दर्शन असं आम्हाला आतून हलवून गेलं आहे.

त्या एका क्षणात कैलास ही जागा राहिली नाही तर कैलाश हे एक अलौकिक व्यक्तिमत्व झाले. आणि नुसतं कैलाश नाही तर श्री कैलाश झाले!! कधी शांत क्षणी विचार येतो आणि लक्षात येतं की मी उगीचच 'मी धार्मिक नाही' चा घोष करत असतो. आतल्या आत मी आणि मीनलही खूप श्रद्धाळू च आहोत! त्याशिवाय त्या दर्शनाचा अनुभव आम्हाला एवढा का हलवून गेला? हिमालयातली इतर शिखरं आधी बघितली होतीच की. मग याच शिखराने अशी काय जादू केली? का इतकं गाभ्यापासून हलवलं? नकळत हात जोडले गेले. गळा दाटून आला? आमचे सगेसोयरे आत्ता इथे असायला पाहिजे होते, त्यांनीही हा अनुभव 'याची देही याची डोळा' अनुभवावा असं का प्रकर्षाने वाटून गेलं? माझा शहरीपणा हे केवळ एक आवरण आहे. बुरखा आहे. कुठेतरी आत मी भाविकच आहे, आणि म्हणूनच वरवर इतका, अगदी नास्तिक वाटावा, असा आमचा आविर्भाव असला तरी आम्हाला भोलेनाथांचा 'बुलावा'

आला, आणि दोन वर्षांनी नर्मदा मैयाने आम्हाला 'बोलावणं' धाडलं. दोन, काही जगावेगळे नाही, तरी सुंदर अनुभव दिले.

-0-0-0-0-0

कैलास परिक्रमा संपवून आम्ही मानसरोवरावर आलो. दीड दिवस, दोन रात्रींचा मुक्काम होता. मानसरोवरचं

अफाट, शांत, निळ्या रंगाच्या वेणवेगळ्या छटांचं पाणी बघून मन प्रसन्न झालेले होते. त्यातून मुख्य परिक्रमा झाल्याचा आनंदही होता. आम्ही दुपारी मुक्कामावर पोहोचलो. आठ खोल्या सरोवराच्या किनाऱ्यावर होत्या. खोल्यांच्या मागच्या बाजूने मोठ्या खिडक्या होत्या -त्या मानसरोवराकडे उघडत होत्या. बाजूला

एक तिबेटन मठ होता. छोटी प्रार्थनाचक्र लावलेली खोली होती - सरोवराच्या उलट बाजूला डोंगरांची रांग होती. पोहोचल्याच्या दुसऱ्या दिवशी यात्रेतल्या भाविक मंडळींनी एक पूजा, छोटा यज्ञ, रुद्राभिषेक केला. त्यासाठी खास

नैवेद्य वगैरे. कैलास प्रदक्षिणा करताना सामान कमी ठेवा हा सल्ला इतके वेळा ऐकला होता आणि त्याला अनुसरून आम्ही खरोखरीच अगदी आवश्यक सामान बरोबर ठेवले होते. पूजेत आमचा सहभाग हा हात जोडून बसने - आणि फारतर 'मम' म्हणणे एवढाच होता.

ज्यांना पूजा करावयाची होती ते पूजेच्या तयारीत होते - त्यावेळी लक्षात आले की ही मंडळी किती तयारीने आली होती. साग्रसंगीत चांदीची पूजा सामग्री होती. श्री शंकरांची चांदीची प्रतिमा, त्रिशूळ, हळद, कुंकू, बुक्का, चंदन, अष्टगंध, अक्षता, दोन तीन ताम्हण, पळी-पंचपात्र - रुद्राक्षांच्या माळा - अगदी व्यवस्थित जामानिमा होता. आम्ही ते बघून थक्कच झालो. थोडी लाजही वाटली! वाहून न्यायच्या सामानाचे वजन कमी करण्यासाठी घडपडणारे आम्ही आणि त्याविरुद्ध ताम्हणाशिवाय पूजा कसली, मानसरोवरावर पूजा नाही तर मग कुठे- म्हणत सगळा जामानिमा पाठीवर वाहून आणणारे हे भक्त.

या आत्यंतिक श्रद्धाळू समूहात आम्ही या पूजापाठांपासून लांबच राहणारे काय करत होतो? आम्हाला पूजेच्या संस्कृत मंत्रांचे योग्य उच्चार माहित होते तर त्यांना आपली प्रार्थना योग्य जागी पोहोचणार आणि आपले त्यामुळे भले होणार

हा विश्वास होता. पांडित्य महत्वाचे का श्रद्धा? अर्थातच श्रद्धेने पांडित्यावर मात केली आणि आम्हीही त्या सामूहिक प्रार्थनेत सामील झालो.

-0-0-0-0-0

मानसरोवरावर मुक्कामाला पोहोचलो त्या रात्रीची गोष्ट. आख्ययिका म्हणा विश्वास म्हणा असा की रात्रीच्या वेळी देव, दानव श्री कैलाशजींच्या भेटीला जातात आणि ते आपल्याला सरोवरावर हलणाऱ्या दिव्यांच्या रूपाने दिसते. याची सत्यासत्यता लगेच पडताळून पाहणे शक्य होते. मग रात्री जेवणानंतर न झोपता वाट पाहायचे ठरले. थंडी होतीच - त्यामुळे एका खोलीत काही जण जमलो. कुणी तरी शिवभजनांची कॅसेट लावली. खोलीतले दिवे मालवले. बाहेरही छानच अंधार होता. हळू आवाजात गप्पा चालूच होत्या. इथे दूरदूरपर्यंत मनुष्यवस्ती नाही. त्यामुळे शहरात न दिसणारा गच्च अंधार होता. पाऊणेक तासाने कुणीतरी म्हणाले - "अरे वो देखो लाईट ..." आम्ही सगळे खिडकीकडे. खरोखरच लांबवर एक दिव्याचा ठिपका संथ गतीने हलताना दिसत होता. अर्थातच खोलीत एकदम उत्साहाची लहर पसरली. "ओम नमः शिवाय", "जय भोलेनाथ", महामृत्युंजय मंत्र - यांचा जप कुणीकुणी सुरु केला. त्याचवेळी - अजून एक दिवा दिसायला लागला - तो सुद्धा असाच पाण्यावर तरंगताना दिसत होता.

मानसरोवर प्रचंड मोठं आहे. त्याचा व्यास साधारणपणे अड्डावीस एक किलोमीटर असेल! म्हणजे मानसरोवराच्या काठावरून समोरचा काठ दिसत नाही. हे दिवे वाहनाचे म्हणावे, तर सगळेच दिवे एकाच 'मार्गाने'

जाताना दिसायला हवे. तसं काही नव्हतं. रात्रीच्या अंधारामुळे अगदी संध गतीने जरी गेलं, तरी वाहन काही रेंगाळत जाणार नाही. या अंधारात **overtake** करून पुढे जाणार नाही. बरं जगभरात कुठेही असला तरी कुठल्याही वाहनाला पाठीमागे लाल रंगाचा ब्रेक इंडिकेटर हा तर असणारच असणार. इथे तेही कधी दिसलं नाही. तेव्हा हे दिसणारे दिवे काय होते हे खरोखरच अज्ञात राहिले. पंधरा एक मिनिटं असा हा खेळ खोलीतून पाहिल्यावर, मीनल आणि मी इतर काही जणांबरोबर खोलीच्या बाहेर मानसरोवराच्या काठावर आलो. पुढच्या एक तासाभरात खूप असे दिवे पहिले. एकावेळी तीन चारच असायचे. पण ते विझून जायचे नवीन यायचे. मुक्कामावरून निघण्याच्या आदल्या रात्री परत आम्ही तो अनुभव घ्यायला उत्सुक होतो, पण त्या रात्री काही दिसलं नाही. अंधार अंधारच राहिला! हा अनुभव काय होता, हे अजूनही आम्हाला समजलेलं नाही. पण या विषयी बऱ्याच जणांकडून ऐकलं. 'तुम्ही धन्य आहात, तुम्हाला काही देव श्री कैलाशजींकडे जाताना दिसले' हे सुद्धा ऐकलं. आयुष्यातल्या अब्दुत आणि न उलगाडलेल्या अनुभवातला हा एक.

-0-0-0-0-0

मानसरोवरावरची अजून एक हृद्य आठवण. मला डॉक्टरांनी मानसरोवरात स्नान करायला बंदी घातली होती. त्यावेळी ते पटलं नव्हतं, पण पाणी खरंच थंड होतं. माझ्या मधुमेही तब्येतीची काळजी वाटत त्या डॉक्टरांनी सांगितलेली ती खबरदारी होती. यात्रेचा फॉर्म भरला तेव्हापासून एक विचार माझ्या डोक्यात होता. मानसरोवरावर अर्घ्य देत माझ्या दिवंगत वडिलांना आणि आमच्या कुटुंबातल्या, आता हयात नसलेल्या, पण मी ज्यांच्या स्नेहाचा धनी झालो अश्या माझ्या काका, काकू, भाऊ, आत्या, आतोबा यांच्या नावाने प्रार्थना करायची. एकेकाला अर्घ्य देत, लौकिकार्थाने आता आमच्याबरोबर नसलेल्या या सर्व जवळच्या व्यक्तींना, 'ते जिथे असतील, व ज्या लोकांत असतील, तिथे सुखी असोत', अशी प्रार्थना करायची होती. आमचं भाग्य थोर, आम्ही मानसरोवरावर होतो. सुखरूप होतो. तब्येत छान होती. माझ्या प्रार्थनेचा संकल्प मला पूर्ण करता आला. प्रार्थना चालू असताना मला या सर्वच सुहृदांच्या आठवणीने रडू कोसळत होते. माझ्या जोडीला बाजूला मीनल - तिचीही अवस्था तशीच. फारा दिवसांनी आम्ही दोघेही अनावर रडत होतो. एकमेकांना सांभाळत होतो. आजही हा प्रसंग लिहिताना गळा परत दाटून आला

आहे. मानसरोवराच्या काठावर उभं राहून केलेली ती प्रार्थना परत आठवत आहे. या यात्रेने दिलेला हा अजून एक सोनेरी क्षण.

-0-0-0-0-0

भारतीय मनासाठी श्रद्धेचं महत्व किती असावं याचं एक अजून उदाहरण परतीच्या प्रवासात मिळालं. येताना आम्ही जगेश्वर या गावात मुक्काम केला होता. एक प्रसिद्ध शंकर मंदिर इथे आहे. काही मोजक्या कालभैरव मंदिरांपैकी असलेले हे एक. देवस्थान जागृत आहे असा विश्वास आहे. संध्याकाळी पोहोचल्यावर दर्शनासाठी आम्ही मंदिरात गेलो. गर्दी होती तरी दाटीवाटीने आरती चालू होण्याची वाट बघत उभे होतो. त्यावेळी दोन तरुण नटलेल्या, सजलेल्या मुली, सोबत त्यांचे परिवार असा लवाजमा आला. सगळे शुचिर्भूत, औक्षण करून आलेले दिसत होते. त्यांना पहाताच मंदिरातल्या पुजाऱ्यांनी आम्हाला बाजूला व्हायला सांगत त्यांना गाभाऱ्यात प्रवेश दिला. त्यांची पूजा संपत अली तशी गाभाऱ्यासमोरचे दोन खांब रिकामे केले गेले. तिथल्या माणसांना हटवलं गेलं. त्या दोघी बाहेर आल्या. एकजण एका खांबापाशी तर दुसरी दुसऱ्या खांबापाशी उभी राहिली. दोघींच्याही हातात दिवे. एकजण मांडी घालून खाली बसली. तर दुसरी उभीच. पुजारी बाहेर आले. दोघींनाही त्या व्यवस्थित आहेत का याची चौकशी केली. अगदी खात्रीच करून घेतली. त्यांचे नातेवाईक आजूबाजूला उभे होते. त्यांनीही काही आश्वासन दिले, मग पुजाऱ्यांनी त्या दोघींना कुंकू लावले आणि मग आरती चालू झाली.

हा प्रकार काय आहे याची मग आम्ही विचारणा केली. तेव्हा समजले. ते पुत्रकामेष्टी व्रत होते. त्यांच्यातल्या एकीच्या नवऱ्याने सांगितले, की लग्नाला आठ-दहा वर्षे झाली होती. मूल नव्हते. बरेच उपाय करून झाले होते. शेवटी कोणी हा उपाय सांगितला होता. त्या दोघी आता पहाटेच्या आरतीपर्यंत, सकाळी साधारणपणे साडेपाच पर्यंत, अशाच दिवा हातात ठेवून उभ्या किंवा बसून राहणार होत्या. दिवा विझू नये म्हणून त्यात तेल घालायला त्यांचे नातेवाईक होते. ते सुद्धा रात्रभर आळीपाळीने जागे राहून, गाणी, भजने म्हणून त्यांना जागे ठेवणार होते. या अकरा तासात आता त्यांना ती जागा सोडून जायची परवानगी नव्हती. बोलायची परवानगी नव्हती. व्रत खडतर होते. दुसऱ्या दिवशी साडेचारला आम्ही मुद्दाम परत मंदिरात गेलो. दोघीजणी आपापल्या जागेवर आहे त्या स्थितीत होत्या. आजूबाजूचे नातेवाईक पेंगुळले होते. शिवलिंगाबरोबरच या दोघीनाही नमस्कार करत, आणि मनोमन, 'त्यांची इच्छा पूर्ण होवो', अशी सदिच्छा व्यक्त करत बाहेर पडलो! अपत्यप्राप्तीची इच्छा हा सर्वसामान्य विचार. पण त्यासाठी काय वाटेल ते करण्याची तयारी येते कुठून? श्रद्धा आणि केवळ श्रद्धा. त्याचा हा भारतीय आविष्कार.

-0-0-0-0-0

यात्रेचा दुसरा सरकारी मार्ग नथूलापासहून जातो. सिक्कीमपर्यंत विमानाने, मग नथूला पास ओलांडून चीनमध्ये, आणि तिथून पुढे बसने दारचेन - असा व बऱ्यापैकी सुखकर प्रवास असतो. आम्ही दिल्लीत पोहोचलो तेव्हा त्याचवेळी निघणाऱ्या या दुसऱ्या मार्गावरच्या एका बॅचचा काही गोंधळ झाला होता. त्यातल्या यात्रेकरूंना आमच्याबरोबर येण्याचा ऑप्शन दिला गेला होता. अर्थात त्यांना चालावं लागणार होतं! काही जण तयार झाले त्यात एक राजस्थानमधले कुटूंब होते. नवरा रिटायर होऊन दोन वर्षे झालेली, पत्नी साठीची. बाईची दोन्ही गुडघ्यांची knee replacement झालेली. त्यामुळे त्यांनी घोडा करून यायचं ठरवलं. हिमालयातले रस्ते इतके छोटे आणि घसरडे आहेत की घोड्यावर बसलेल्याला, चालणाऱ्यापेक्षा जास्त असुरक्षित वाटतं. मांड्या, कंबर भरून येते. साधं लघुशंकेला जायचं तर मोठ्ठा प्रोग्रॅम होतो. एकंदरीत कष्टाचंच काम.

या बाई त्यामुळे कावून गेल्या होत्या. त्यांचं वजनही जास्त होतं. त्यामुळे घोडा अजूनच हळू चालत असे. त्या घोड्यावर बसून भोलेनाथांना शिव्या देत असत. "हमे बुलावा देनेकी इतनी क्या जरूरत थी! सूकूनसे बैठे थे घर मे, इन्हे देखा नहीं गया... बुला लिया यात्रा करनेके लिये. अब हमे ये कष्ट उठाने पड रहे हैं" वगैरे वगैरे. आम्ही हसायचो. दुर्लक्ष करायचो. परतीच्या प्रवासात मात्र त्या बऱ्यापैकी शांत झाल्या होत्या. आम्हाला वाटले आतापर्यंत त्यांना सवय झाली असेल. तसं विचारलं तर म्हणतात - "अरे नहीं बेटा, जब हम ऐसी गालियां देते हैं, तब भोलेबाबाका ध्यान अपने

ओर जाता हैं. और फिर वो बचा लेता है. अब तो हम वापस जा रहे हैं. अब उनका ध्यान ना रहे तोभी ठीक हैं ...".
विठ्ठलाला, 'अरे विठ्ठ्या, ये की मेल्या', म्हणून हाक मारणाऱ्या आपल्या भाबड्या वारकऱ्यांची आठवण करून देणारा तो प्रसंग!

-0-0-0-0-0

दिल्लीहून बसने धारचुलाकडे निघालो होतो तेव्हा जागोजागी बस अडवून गाववाले काही ना काही सत्कार करत होते. तुम्ही आता श्री कैलाशजींचं दर्शन घेणार, आम्हाला तुमचं घेऊ दे - ही भावना त्यामागे होती. "अहो, पण आम्ही वाटेवर आहोत. अजून दर्शन घेतलेलं नाही!" हा युक्तिवाद फोल होता. बळेच हातात काही देत होते. माळ, मालिशसाठी तेल, शिवस्तुतीपर स्तोत्राची पोथी, एकदा तर टी-शर्ट, पैसे ठेवायला बॅग! इकडे आम्ही वजन कमी करत होतो तर या प्रेमाने वजन वाढतच होते. नाही म्हणायची सोयच नाही. त्यांच्या भावना दुखावल्या गेलेल्या स्पष्ट दिसायच्या. परतीच्या प्रवासात तर या लाडाकोडाला अजून धार आली. आता आम्ही 'कैलाशी' होतो. या यात्रेच्या तुकड्यांचे टाईमटेबल असे आहे की गुंजीहून धारचुलाकडे निघणाऱ्या तुकडीला गुंजीकडे जाणारी तुकडी वाटेत भेटते. या वाटेवर आम्ही असताना समोरून येणारा एकजण परत जाणाऱ्या सगळ्यांच्याच पाय पडत होता! माझ्याही पाया पडायला लागल्यावर त्याला थांबवले.

"आपने श्री कैलाशजीका दर्शन लिया हैं - आप धन्य हो. इसलिये आपके पैर छू रहा हूँ" तो म्हणाला.

"मगर आपभी यात्री दिख रहे हो!" मी उदगारलो. "आपभी वही रास्तेपर हो!"

"हाँ – मगर भोलेबाबाका दर्शन होना ना होना तो उनपर निर्भर हैं. आपको वो सफलता मिल चुकी हैं - इसलिये .."

असं म्हणत तो परत वाकला! काय म्हणायचं या भक्तिभावाला?

-0-0-0-0-0

परदेशप्रवासाचे immigration, customs हे सर्व सोपस्कार इथेही करावे लागतात. शेवटी तुम्ही दुसऱ्या देशात जात आणि परत येता. चालत जाणार असलात म्हणून काय झाले. Immigration सरहद्दीच्या काही किलोमीटर आधी होते. एका पक्क्या झोपडीत एक officer बसलेला होता. त्यानेही नमस्कार करत पासपोर्ट घेतला, सही-शिकके केले. त्याला सहज विचारले - "क्या हम आपकी कोई सेवा कर सकते हैं?" तर म्हणाला - "हमारी ओरसे कैलाशजी को प्रणाम कहना. हो सके तो हमारे लिये मानसरोवरका जल लेते आना ...". भारतीय तो भारतीयच. मग त्याला ITBPच्या डॉक्टरचा वेष चढवा किंवा परराष्ट्र खात्यातल्या ऑफिसरचा. मनातला भक्तिभाव तोच.

-0-0-0-0-0

या यात्रेला जायचा विचार डोक्यात आला. रीतसर फॉर्म भरले. वैद्यकिय चाचण्या वगैरे सोपस्कार पूर्ण करत यात्रा केली. कॉलेजमध्ये असताना बरेच ट्रेक केले आहेत, आता हा एक मोठ्ठा, जरा हटके असं अजून अशी कुठेतरी

भावना टिकून होती. ती या प्रसंगांनी गळून पडत गेली. आपल्याला काही महत्वाची संधी मिळाली आहे. ज्याच्यासाठी ही कित्येक मंडळी जीवाचं रान करतील. ती आपल्या हाती बऱ्यापैकी सुखासुखी आली आहे. तिचा आदरसन्मान केलाच पाहिजे. तिला किरकोळ समजता कामा नये, हे उमगत गेलं. आमच्या कडून आमच्या नकळत कुणा अनाकलनीय शक्तीने काय करून घेतले आहे याची जाणीव मग होत गेली. मन शांत झालं. **Casual attitude** कमी झाला. आम्हीही गंभीर झालो. खऱ्या कैलाश यात्रेकरूसारखे वागायला, दिसायला लागलो!!

-0-0-0-0-0

आपणा भारतीयांसाठी यात्रा हा एक 'सहकुटुंब' करायचा उद्योग आहे. एकट्यादुकट्याने केली तर यात्रेचे फळ कदाचित मिळेल पण आप्तस्वकीयांबरोबर केलेली यात्रा पुण्य तेवढेच देते, त्याबरोबर एक निर्भेळ आनंदही देऊन जाते. कुटुंबासाठी खूप काही नवीन आठवणी तयार करून जाते. मग पुढची बरीच वर्षे, काही कारणपरत्वे एकत्र जमल्यानंतर बोलायला, रुसायला, फुगायला, काही एकत्र केलं याचा अभिमान उगाळायला विषय मिळतो. आता कैलास यात्रेत अशी मोठ्या संख्येने येणारी कुटुंबं क्वचित! यात्रेचा माणशी दीड लाखाचा खर्च त्यात नक्कीच आड येतो. पण म्हणून जमलेल्या अनोळखी पण देवदर्शनाच्या एकाच उद्दिष्टाने एकत्र आलेल्यांना आपल्या कुटुंबात, तात्पुरते का होईना, सामावून घेणं हा खास भारतीय टच.

त्यातही पहिली पसंती - आपल्या गावाचे, गावाजवळचे लोक. आपली भाषा बोलणारे ही दुसरी पसंती. कैलास यात्रेसाठी निम्म्याहून जास्त मंडळी गुजरात, राजस्थानची. त्यातही बरेचसे एकमेकांच्या ओळखीचे. लग्नसंबंधातून, व्यावसायिक कारणांनी काही बादरायण संबंध असलेले. मग त्यानंतर मोठा ग्रुप उत्तर प्रदेश, पंजाब इथली मंडळीचा. क्वचित एखाद-दुसरा शीख धर्मीय. ते आपोआपच एकत्र आलेले. उपरे लोक म्हणजे दक्षिण भारतीय - पण ते सुद्धा भाषेच्या आधारावर किंबहुना भाषेसाठी एकमेकांना धरून असणारे. या सगळ्यात मीनल आणि मी फारच उपेक्षित, वाळीत टाकल्यासारखे होतो.

आम्ही दोघेच मराठी होतो असे मात्र नाही. अजून एक मराठी कुटुंब होतं. मला वाटतं आणखीन कुणी एकजण एकटेच आले होते. ते तर पुण्याचेच होते. एकदोन मंडळी, महाराष्ट्रीयन नाहीत; पण मुंबईची होती - मराठी समजणारी, बोलणारी होती. पण आम्ही बंगलोरवाले मराठी. ना घरके ना घाटके! गुजरात समाज धर्मशाळेत पोहोचलो तेव्हा तिथल्या कार्यालयातल्या क्लार्कने एक चिठ्ठी दिली - त्यावर - हॉल १, (३०, ३१) असं काही लिहिलं होतं. मग तो हॉल १ शोधत निघालो - तो तिसऱ्या मजल्यावर निघाला. काय असेल, कसा असेल अश्या धाकधुकीत तिथे पोहोचलो - दार उघडून आत गेलो तर एक बंक बेड्सचं जंगल अंगावर आलं. जणू रेल्वेचं कंपार्टमेंट सोलून मोठ्या

हॉलमध्ये ठेवलेलं. फोडलेले डाळिंब जसं दिसेल तसं काहीसं दृश्य होतं. बरीचशी मंडळी काही पलंगांवर ठिय्या देऊन बसलेली होती.

आम्हाला नंबर ३०, ३० करताना पाहून मात्र दोन तीन उत्साही मंडळी पुढे आली - त्यांनी मग ३० / ३१ नंबरचा पलंग दाखवले. आमचं सामान उचलून तिथे ठेवलं. मंडळी गुजराती होती. लगेच चौकशी झाली. आम्ही कोण कुठले, इथे कसे, या यात्रेत कशासाठी, आमची धार्मिक, अध्यात्मिक ("गुरु कौन?") तयारी चाचपली गेली. आमचा तिथल्या एकंदरीतच बहुतांश ग्रामीण वातावरणाशी फटकून असणारा वेष, भाषा, धार्मिक बाबतीतलं आमचं

(अगाढ!) अज्ञान, आमच्या या यात्रेसाठी अत्यंत अयोग्य, **haversacks**, हे सगळं विचारात घेता आम्हाला या आधी आलेल्या सहयात्रेकरूंनी दुर्लक्षित केलं असतं तरी काही आश्चर्याचं झालं नसतं. पण तुम्ही कोणीही असा तुम्हाला सामावून घेऊ हीच तर आपणा भारतीयांची गंमत आहे.

आम्ही त्यांच्यापासून वेगळे होतो. पण त्यांच्याशी बोलायला तयार होतो, आमची जेवढी चौकशी झाली तशीच -

पण काही भोचकपणा न करता - आम्हीही त्यांची चौकशी केली. या यात्रेबद्दल, तयारीबद्दल आमचं तोडकं मोडकं ज्ञान काही संकोच न करता उघड केलं म्हणून असेल कदाचित, पण आम्हाला त्यांनी त्यांच्या ग्रुपचं सन्माननीय सदस्यत्व लगेच बहाल करून टाकलं! त्यांच्या खाण्याच्या पिशव्या आमच्यासाठी उघडल्या गेल्या. आम्ही कोण, कुठले याची दुसरी फेरी - आता जरा आत्मीयतेने - चालू झाली. (बरेच) काही सल्ले आम्हाला दिले गेले. आमच्या सामानात अजून काय हवं, काय निरुपयोगी आहे हे सांगितलं गेलं. गुजरात समाज धर्मशाळेतली 'व्यवस्था', याबद्दल क्रॅश कोर्स घेतला गेला. 'यात्रा दौरान हम साथ साथ चलेंगे' असं आश्वासन आमच्याकडून घेतलं गेलं.

यात्रेच्या पन्नास जणांपैकी आम्ही दहा-बारा जण शहरातले होतो - आणि त्यातही पाच-सहा जण शहरी म्हणावे असे होतो! बहुतेक जण मध्यमवर्गीय. एक जण अगदी कर्ज काढून यात्रेला आलेला. पन्नासमध्ये सहा सात जोडपी. या यात्रेचा खर्च २०१७ मध्ये दीडेक लाख होता. काही राज्ये थोडीफार सबसीडी देतात पण तरीही हा जरा खर्चिकच प्रकार आहे. तेव्हा केवळ वेळ आहे, किंवा 'चला हे काय आहे बघूया' असं म्हणत कोणी या यात्रेला येत नाही. काही ठाम श्रद्धा, विचार, निश्चय त्यामागे लागतो. तसा तिथे आलेल्या सगळ्यांमध्ये तो होता. दिल्लीतूनच एक जण शीख धर्माचे होते. पण शंकरजी'चे कडवे भक्त. प्रत्येक वेळी बस निघाली की यांचा - 'जो बोले सो निहाल' चा घोष व्हायचा आणि आम्ही इतरही त्याला तेवढ्याच जोशात 'सत श्री अकाल' म्हणत उत्तर द्यायचो.

यांचे दुसरे दोन साथीदार - हरयानातले होते. एक जाट एक पंजाबी. दोघेही शेतकरी. कट्टर पुरुषप्रधान संस्कृतीचा पुरस्कार करणारे. त्या दोघांनाही मीनल आणि तिची एक नव्याने झालेली मुंबईची मैत्रीण यांची वेशभूषा, केसांची शहरी

ठेवण, इंग्रजी बोलणं, अनोळखी पुरुषांशी न संकोचता बोलता येणं - या सर्वसामान्य शहरी सवयी - यांचा मनापासून

त्रास होत होता. त्यात आम्ही कधी भजनात रंगून नाचलो नाही, टाळ्या वाजवल्या पण आमच्या भक्तीचा कधी दिखावा केला नाही. त्यामुळे या दोघीनाही 'गोरी मेम' म्हणत त्यांनी हेटाळणी करायचा प्रयत्न केला - पण या दोघी त्यालाही दाद देत नाहीत म्हटल्यावर त्यांची होणारी चिडचिड त्यांनी थांबवली नाही. पण आम्हीसुद्धा मग त्यांच्यापासून लांबच रहायला लागलो.

एक मात्र छानच लक्षात आले की, जर गर्दीत मिळून जायचे असेल तर आम्हाला थोडं तरी बदलणं भाग होतं. अगदी रुद्राक्ष माळा गळ्यात, हातात घालून जरी नाही फिरलो तरी जर कुणी हातात माळ ठेवली तर ती आदरपूर्वक घेऊन डोळ्याला लावणे एवढं तरी करणं अपेक्षित होतं. जर तुम्ही इतरांपेक्षा जास्त भक्तिमय निघालात तर लोकांना कदाचित असूया वाटते पण जर तुम्ही अश्रद्ध वाटलात तर त्याची भीती वाटते! अश्रद्ध माणसाची संगत केली म्हणून माझे दैवत माझ्यावर कोपेल का असा तो संदेह असतो. तेव्हा येणाऱ्या जाणाऱ्याला 'जय भोलेनाथ' म्हणणे ही तुमची श्रद्धा किंवा सवय नसेलही, पण जर त्याचा तुम्हाला त्रास नसेल आणि इतरांना त्यामुळे आश्वस्त वाटणार असेल तर यात्रेपुरतं का होईना तसं करणं हे सोयीकर. त्याचा एक अजून फायदा हा की त्यामुळे असंख्य मनांचे दरवाजे तुमच्यासाठी उघडतात, नवनवे अनुभव तुमच्याजवळ जमा होतात.

-0-0-0-0-0

यात्रेच्या या पन्नास जणांमध्ये पडलेल्या या ग्रुपमध्ये एक अपेक्षा अशी असायची की आपण एकत्र चालू या. या यात्रेचा मार्ग ठरलेला आहे. रस्ता अगदी सुकर नसला तरी ठरलेला आहे. चुकण्याचा संभव जवळजवळ नाहीच. शिवाय सगळ्यात शेवटच्या यात्रेकरूच्याही मागे **ITBP** चे दोन सैनिक असतात - ते तुम्हाला मदत करत नाहीत पण तुम्हाला कधी सोडूनही जात नाहीत. त्यामुळे काळजी नसते - यात्रेकरूला आणि त्याच्या साथीदारांना सुद्धा.

पण अगदी ठरवूनही दोनतीन लोकं सोडली तर जास्त जण एकत्र चालू शकत नाहीत. या अशा डोंगराळ भागातून

चढत जाण्याची आपल्याला सवय नसते. त्यात हिमालयातील हवामान लहरी - कधी ऊन पडेल आणि कधी पाऊस येईल सांगता येत नाही! अगदी नवरा बायको, जवळचे मित्र नसाल तर तुम्ही एकत्र चालतच नाही. मग मधला एखादा मोठा विश्रांतीचा मुक्काम, जेवणाची, ब्रेकफास्टची जागा या ठिकाणी बहुतेक मंडळी परत भेटतात - आणि मग दर संध्याकाळी मुक्कामावर. एकत्र चालणे एवढेच. अगदी तुम्ही तुमचं सामान वाहून न्यायला ठरवलेले पोर्टरसुद्धा तुमच्या आगेमागे फार कमी वेळा असतात.

त्यात त्यांच्याकडे पाण्याची बाटली दिली असेल तर मग केवळ भोलेनाथच तुमचं भलं करो! या पोर्टरमंडळींसाठी हा रस्ता इतका पायाखालचा असतो की डोंगरातल्या शेळ्या आणि त्यांच्यात फारसा फरक उरत नाही.

आमचंही असच काहीसं झालं - मी आणि मीनल एकत्र चालायचो - आमचे पोर्टर आजूबाजूला - बहुधा थोडे पुढे जाऊन, आमची वाट बघत बसलेले असायचे. घोड्यावरून जाणारी मंडळी, जीव मुठीत घेऊन, पण बऱ्यापैकी पुढे निघून गेलेली असत. पण आमच्यासारखेच तंगडतोड करणारे आणि आम्ही यांची हमखास ताटातूट व्हायची. बहुतांशी पहिल्या अर्ध्याएक तासातच. तेव्हा 'साथमे चलेंगे' - हे फक्त विचारातच राहिले, प्रत्यक्षात फार कमी वेळा जमलं. अर्थात दर संध्याकाळी - 'आज तो नहीं हुआ, मगर कल तो जरूर साथ साथ चलेंगे' असा वादा करायलाही आम्ही कधी चुकलो नाही.

-0-0-0-0-0

श्री कैलाश यात्रा कंपनी सरकारी आहे. त्यांनी या यात्रेचे नियोजन केलेले आहे. कुठे थांबायचे हे आधीपासून ठरलेलं आहे. तिथे योग्य तेवढ्या यात्रेकरूंची सोय आहे. कोणीही यात्रेकरू जागा नाही म्हणून अडचणीत आला आहे असं

अजिबातच होण्याची शक्यता नाही, बरं, प्रत्येक मुक्कामावर यात्रेकरू, आपापल्या चालीने, साधारणपणे दुपारी दोनपासून यायला सुरुवात करतात आणि दुसऱ्या दिवशी सकाळी चार-साडेचारला उठून पुढे चालायला लागतात! म्हणजे उणापुरा बारा तासांचा, किंबहुना थोडा कमीच मुक्काम. पण त्यातही माझे सखे सोबती माझ्या आसपास असावेत ही इच्छा, नव्हे धडपड! तेव्हा

घोड्यावरून जाणारे, जे बहुधा सगळ्यात आधी पोहोचत, ते मुक्कामाच्या जागेची पाहणी करून, आपल्या 'बरोबरीच्या' लोकांसाठी जागा धरून ठेवणार. इतर कोणी आले तर त्यांना - "ये जगा गयी हुई हैं" असं बिनधास्त सांगणार. ज्याच्यासाठी ती जागा धरली तो भले तीन तासांनी तिथे पोहचला तरी बेहत्तर.

आमच्या या नवीन मिळालेल्या आणि आम्हाला त्यांच्या कळपात सामील करून, किंवा खरं तर दत्तक घेतलेल्या या मित्रांनी आमची शेवटपर्यंत साथ दिली. कुठल्याही मुक्कामावर पोहोचलो की "ओ अभिजितभाई, इधर

आवो, जगा रखी हैं" अश्या आरोळीने स्वागत व्हायचे. क्वचित कधी - "कितनी देर कर दी .. चलनेमें कोई तकलिफ तो नही थी .." अशी काळजीयुक्त चौकशीसुद्धा व्हायची. अर्थात या प्रेमळ हक्काचा कधी त्रासही व्हायचा! एकदा चालत असताना अशाच कुणाशी गप्पा मारत मुक्कामावर पोहाचलो. मग दोघांनी जागा शोधल्या - आणि गप्पा चालूच राहिल्या - थोड्या वेळाने मला ज्यांनी दत्तक घेतले होते त्या ग्रुपमधले एक जण आणि त्या सोबत्याच्या मूळ ग्रुपमधले एकजण दोघेही आम्हाला शोधत आले

आणि आम्हाला वेगळे करत आपापल्या 'राखीव' जागांवर घेऊन गेले.

यात्रा संपवून परत दिल्लीला आलो. रस्त्यात खूप गर्दीमुळे यायला अपेक्षेपेक्षा खूप उशीर झाला - आम्ही दुपारी चारला पोहोचणे अपेक्षित होते त्याला रात्रीचे दहा वाजले. आमची बंगलोरची फ्लायट दुसऱ्या दिवशी सकाळी होती - आम्हाला गुजरात समाज धर्मशाळा सकाळी पाच वाजताच सोडणं आवश्यक होते. त्यामुळे निरोपाचा कार्यक्रम रात्री उशिरापर्यंत चालला. यात्रेची पुढची बॅच आलेली होती - त्यामुळे आम्हाला जिथे मिळेल तिथे पथाच्या पसराव्या लागल्या होत्या. त्या एका मोठ्या हॉलमध्ये आम्ही विखुरले गेले होतो. पुढे वाढून ठेवलेल्या भविष्याची ती जणू नांदीच

होती. "भूलना नहीं, फोन करते रहना" अशी अत्यंत सच्ची, पण पाळायला कठीण, आश्वासनाची देवाणघेवाण चालू होती. पाय काढवत नव्हता - पण इलाजही नव्हता.

आजही यातली काही मंडळी संपर्कात आहेत. क्वचित कधी फोन होतो. एकमेकाची ख्याली खुशाली विचारली जाते. या भेटायला - अशी आग्रहाची आमंत्रण मिळतात, आम्हीही देतो. पण आता भेट होणं कठीण हे समजतं. "दोन ओंडक्यांची होते सागरात भेट, एक लाट तोडी दोघा, पुन्हा नाही भेट" ही ओळ आठवते. गुजरात सेवा समाजाची ती धर्मशाळा सोडताना ती लाट आली - आता फक्त फोनवर संपर्क - प्रत्यक्ष भेट, भोलेबाबाच्या मर्जीवर !!

-0-0-0-

उत्साही गिर्यारोहक या यात्रेकडे एक ट्रेक आणि त्याबरोबर कैलाशदर्शन असा दुहेरी योग समजतात. अर्थात बहुतेक यात्रेकरूंचा गिर्यारोहणाचा दुरान्वयानेही संबंध नसतो. त्यांच्यासाठी ही असते फक्त एक यात्रा - आपल्या आराध्यदैवताला भेटण्याची संधी. असे यात्रेकरू भक्तिभावात आकंठ बुडलेले असतात. त्यांच्या ध्यानीमनी भोलेनाथ असतात. त्यातून यात्रेला निघालेले आता आपल्या दैवताची भेट होणार या विचाराने अजूनच उत्साहित झालेले असतात. दैनंदिन पूजापाठ, भजनगान यांची धूम ते उडवून देतात.

यात्रेदरम्यान संध्याकाळी जेवणाआधी एखादा भजनाचा कार्यक्रम होत असे. कार्यक्रम जेवणाआधी असे, कारण जेवणानंतर बहुतेकजण झोपण्याच्या मागे लागत. दुसऱ्यादिवशी सकाळी चारला उठून पुढचज्या मुक्कामाची तयारी करायची असे. गुंजीला, **ITBP**च्या कॅम्पवर तर एक छोटेखानी मंदिर होते आणि तिथले सैनिक दररोज एक तासभर भजन म्हणतात. देशाच्या इतक्या रिमोट भागात मनोरंजनाची दुसरी कुठली सोया नाही. काम जोखमीचं - त्यामुळे ताण जास्त. मग कैलाश यात्रेसाठी येणारे प्रवासी हा त्यांचा बाहेच्या जगाशी असणारा संपर्क असतो. या कॅम्पवर येणाऱ्या यात्रेकरूंना भजनाच्या कार्यक्रमाचे खास आमंत्रण असते.

साधारणपणे तीस-चाळीस लोक बसू शकतील एवढे मंदिर. बाहेर पडवी. थोडं बुटकं दार. आत मंदिरात एका बाजूला मध्यभागी देवीची मूर्ती - लाल चुनरीने सजवलेली. मूर्तीच्या दोन्ही बाजूला वेगवेगळ्या दैवतांची चित्रे आणि मुर्त्या. काही फोटो शीख संप्रदायातले, एखाद दुसरी उर्दूतली पाटी. एका कोपऱ्यात मदर मेरी आणि जीजस यांचा फोटो - एकंदरीत सर्व धर्म समभावाचं भारतीय राज्यघटनेतील अपेक्षित चित्रण अगदी दृष्य स्वरूपात. पण हनुमानजी, राम, भोलेनाथ, देवी - ही ठळक दैवतं. एका सैनिकाने सर्व देव देवतांची सामूहिक आरती केली. प्रसाद वाटप झाले. मग उपस्थित मंडळी - यात्रेकरू आणि सैनिक - सगळे दाटीवाटीने खाली बसले. तोपर्यंत कोणीतरी भिंतीवर असलेले मृदंग काढले होते. कुणीतरी चिपळ्या, पेटी घेऊन आले. अन मग भजनाला सुरुवात झाली.

सैनिक मंडळी दररोज भजनं म्हणत असणार - त्यामुळे त्यांचा पुढाकार. गायन सामूहिक - त्यामुळे अगदी सुरेल नसलं तरी श्रवणीय नक्कीच. सोपे शब्द. सुंदर चाली आणि सगळ्यात महत्वाचे म्हणजे मनापासून, आर्त आवाजात केलेली आळवणी. ऐकायला छानच वाटत होतं. यातच एक मला स्वतःला फारच भावून गेलेलं एक भजन मी ऐकलं - "भोले बाबासे मिलना आसान नहीं, बडा कष्ट उठाना पडता हैं" असे त्याचे बोल होते. श्री कैलाश यात्रेचा एकूण प्रवास, एकूण सत्यता त्यात सुंदर रीतीने गुंफलेली होती. यात्रेकरूंचे प्रवासात ठिकठिकाणी होणारे स्वागत, त्याचबरोबर चालण्यातले कष्ट त्यात सुरेख वर्णन केले होते. आजही एखाद्या निवांत क्षणी ते सूर आठवतात आणि नकळतच ते भजन ओठी येते.

-0-0-0-0

सगळीच भजनं इतकी छान नव्हती. बहुतेक जणांचे आवाज बेतास बात. सुरज्ञान नाहीच. धार्मिक, सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये इतरांबरोबर घसा साफ करून गाण्याची सवय. धार्मिकता सिद्ध करणे म्हणजे जोरजोरात गाणे. जितका आवाज मोठा तितकी मोठी माझी भक्ती हे इतरांवर ठसवण्याचा प्रयत्न. जे गात नाहीत, सहभागी होत नाहीत

त्यांच्याकडे जरा आकसानेच बघण्याची वृत्ती. सगळे शब्द पाठ असलेच पाहिजेत असे बंधन नाही. घोळक्यात कुणाला तरी शब्द माहित असतीलच हा विश्वास, नव्हे खात्रीच. त्या जोरावर गाण्याला उतरायचं - आणि मग सुरांशी कुस्ती !

या सुरांच्या कुस्तीचा खासच अनुभव आम्हाला यात्रेआधीच आला. दिल्लीत यात्रेकरूंना तीन दिवस आधीच बोलावतात. वेगवेगळ्या शारीरिक तपासण्या, यात्रेकरूंना यात्रेचे यमनियम समजावून सांगणे यासाठी हा वेळ असतो. पण मग संध्याकाळी काय उद्योग? तर दिल्लीतले भोलेप्रेमी भाविक काही भजन/गाण्याचा कार्यक्रम सादर करतात. असा एक कार्यक्रम आम्ही पाहिला. जुजबी रंगमंचावर वादकसमूह - सगळ्यांनीच झगमग कपडे घातलेले. मध्ये एक गायक. त्यांचेही कपडे असेच झगमगीत - पण केशरी. सगळ्यांनीच कपाळावर भस्म. गळ्यात रुद्राक्ष माळा. हातातही लाल दोरे - छोट्या रुद्राक्षांच्या माळा. पाठीमागे एक शंकर मूर्ती. ठिकठिकाणी धूप. त्या छोट्या जागेला न पेलवणारे स्पिकर्स.

अनुप जलोटा स्टार्ईलने वाटणाऱ्या एका भजनाने सुरुवात झाली. ते स्पिकर्स नसते तर छान वाटावा असा आवाज. लोक हळूहळू तल्लीन होताना दिसत होते. बहुतेक गाणी लोकांच्या परिचयाशी असावीत. गायकाबरोबर लोकही म्हणत होते. तीन चार गाण्यांनंतर एक जण उठले आणि त्यांनी भांगडा पद्धतीत नाचायला सुरुवात केली. आपण एकटेच आहोत हे लक्षात आल्यावर त्यांनी परिचयातल्या एकदोघांना उठवले - हळूहळू जमलेल्यांपैकी निम्मे तरी लोक

त्या गाण्यांच्या तालावर मग रात्री उशिरापर्यंत गात, नाचत होते. येणाऱ्या काही दिवसात भोलेबाबांच्या भक्तीची चुणूकच आम्हाला मिळाली होती.

-0-0-0-0

एक असाच रंगलेला भजनाचा कार्यक्रम मानसरोवरावरचा. आम्हाला मिळालेली राहण्याची जागा काठावरची. हवेत थंडी. कैलास परिक्रमा पूर्ण झाल्याचं सगळ्यांना समाधान होतं. मानसरोवरार राहण्याचं अप्रूप होतंच. कुणीतरी भोलेबाबांच्या भजनाची कॅसेट लावली होती. सुरेल आवाजातली ती भजनं, शांत वातावरण, समाधानी मन - त्या भरलेल्या वातावरणात एक सुखद अनुभव देऊन गेली.

श्री कैलाश परिक्रमेनंतर तीन वर्षांनी नर्मदा परिक्रमा केली. तोही एक सुखद अनुभव होता. तिथेही भजन गाण्याचा असाच जल्लोष असे. या दोन अनुभवांमधून माझ्या एक लक्षात आलंय - अश्या यात्रेवर निघण्याआधी काही वाद्य वाजवता यावे. बासरी, पेटी, तबला - काहीही. किंवा गाता यावे. शक्यतो भजन वगैरे. तीन चार भजनं पाठ असतील तर मग तुमचा भाव वधारलाच म्हणून समजा. त्याचबरोबर भजनं पाठ नसतील तरी चालतील, ग्रुपमध्ये बसून इतरांबरोबर गळा साफ करून घेण्याची तयारी दाखवावी. मग मजाच मजा... जय भोलेनाथ!!

-0-0-0-

गाला मुक्कामावरून बुधीवरती जातानाची ही गोष्ट. प्रवास सगळा काली नदीच्या शेजारून आहे. या पुस्तकात इतर ठिकाणी कुठेतरी आलं आहे, की वाट अगदी अरुंद, ठिकठिकाणी पडणारे धबधबे याच्यामुळे कायमच शेवाळलेली, एकूणच कठीणच वाट! आम्हालाही दोन अडीच पर्यंत पोहोचणं अपेक्षित होतं, पण त्याला साडेचार झालेले होते. रस्ता जरी बऱ्यापैकी सरळ असला, तरी सुद्धा दमायला झालं होतं. आमच्याबरोबरचे एक सहप्रवासी, डॉक्टर लखानी यांना तर दुपारचे संध्याकाळचे साडेसहा झाले. तोपर्यंत आम्ही म्हटलं तर काळजीत होतो, म्हटलं तर नव्हतो. यात्रेत एक गोष्ट नक्की असते की सगळ्यात शेवटच्या यात्रेकरूच्या मागे आय टी बी पी चे दोन जवान चालत असतात. ते यात्रेकरूंना जास्त मदत करत नाहीत, पण त्याचबरोबर त्याला काही त्रास होत नाही ना हे मात्र बघतात. म्हणजे यात्रेकरूला त्याच्या चालीने चालू देतात. तेवढाच त्यांचा उद्देश असतो. तेव्हा काळजी नव्हती, पण तरी 'इतका वेळ का लागला?', असं त्यांना बऱ्याच लोकांनी विचारलंच.

त्यांनी जे सांगितलं ते थोडसं घाबरवणारंच होतं. एका ठिकाणी चालत असताना, त्यांना वरून काही आवाज आल्याचे वाटलं, म्हणून ते थोडेसे थांबले. पण काहीच झालं नाही म्हणून मग परत चालायला लागले. पण दुसऱ्यांदा मात्र असा आवाज आला आणि ते किंचित थांबून वरती बघणार, तेवढ्यात त्या वाटेवरच्या एका वाटसरुने त्यांना

जोरात पुढे पळत जायला सांगितलं. 'चलते रहो, रुको नहीं', असं तो जोरजोरात त्यांना सांगत होता. हे सुध्दा, थकलेले असले तरीसुद्धा, होती नव्हती तेवढी शक्ती वापरत पळत पळत पुढे जात राहिले. सांगण्याची गंमत म्हणजे ते पुढे गेले असतील नसतील, तेव्हाद्यात ते जिथे थांबायचा प्रयत्न करत होते, तिथे धडधड धडधड धडधड करत, एक दगड वरून येत होता आणि तो अचानक एका झुडुपाच्या मुळीला धडकून थांबला! एक अनर्थ टळला होता.

या सगळ्या प्रकारामुळे डॉक्टर फारच घाबरून गेले. ते फतकल मारूनच तिथे बसले. पण हा रस्ता इतका अरुंद आणि इतका गर्दीचा आहे, की रस्त्यात असं कोणी बसणं, म्हणजे एखाद्या गर्दीच्या रस्त्यावरती मोठा ट्रक बंद पडल्यासारखा आहे. अख्खा रस्ता ब्लॉक झाल्यासारखा. मग लोकांनीच त्यांना उठवलं. त्यांची विचारपूस केली, त्यांना धीर दिला, कोणी, पाणी कोणी चहा, आणून दिला, आणि मग लटलटत्या पायांनी ते पुढे चालायला लागले. दहा पंधरा मिनिटात सगळं काही ठीकठाक परत पूर्वीसारखं होऊन, पण मनात घाबरत घाबरत ते पुढे आले होते.

त्यादिवशी पावसाने कहर मांडला होता. त्याच्यामुळे रस्त्यात ठिकठिकाणी धो धो पाणी वाहत होतं. धबधबे तयार झाले होते. त्यातून भिजत, रेनकोट, ओले बूट, कपडे सांभाळत आम्ही चालत होतो. थोड्या थोड्या वेळाने पायातले बूट काढून बोट्यातलं पाणी ओतून देत होतो. इतकं ते सगळं जड झालेलं होतं. हे असलं पार करत आम्ही

चालत होतो आणि त्याचवेळी आम्ही जेव्हा गाला जवळच्या पायऱ्यांच्या रस्त्याजवळ आलो तेव्हा तो रस्ता ओळखू यात नव्हता. इथे आम्हाला धारचुलाला नेण्यासाठी जीप्स उभ्या असणं अपेक्षित होतं, पण इतके लँडस्लाईड्स झालेले होते की तो भाग ओळखू सुद्धा येत नव्हता. तेव्हा आता दुसऱ्या एका रस्त्याने जाणे भाग होते. हा रस्ता बॉर्डर रोड तर्फे तयारहोणारा एक नवीन, पण अजून काम पूर्ण न झालेला रस्ता होता. गाड्या येऊ शकत नव्हत्या, पण चालण्यासाठी ठीकठाक होता. मग 'आम्हाला येतानाच्या प्रवासात इथपर्यंत डायरेक्टली का आणून सोडलं नाही?', असं विचारलं, तेव्हा आम्हाला सांगण्यात आलं की, 'विरळ होत जाणाऱ्या हवामानाची सवय व्हावी', म्हणून असा द्राविडी प्राणायाम करत आम्हाला सिरखा, गाला असं करत लांबून आणण्यात आलं होतं. असो.

याही रस्त्यावर बऱ्याच ठिकाणी लँडस्लाईड झालेले होते. त्याच्यामुळे आम्हाला चढून किंवा खालून उतरून जात सारखा रस्ता बदलत यावं लागत होतं. पाण्याच्या धबधब्यांनी होणारी गैरसोय तर काय विचारूच नका. कसेबसे जरा आता थोडा मोकळा श्वास घेतोय तेवढ्यात समोर मोठीच्या मोठी दरड कोसळलेली दिसली. मोठमोठाले दगड पडलेले होते. आता हे जाऊन आपण दुसऱ्या बाजूला जाणार कसे? पण चढून जाण्याशिवाय पर्याय नव्हताच.

त्याच्यामुळे कैलासजींना स्मरण केलं, त्यांना मनःपूर्वक नमस्कार केला, आणि चढायला सुरुवात केली. कसबसं चढत वर गेलो आणि आता ते सगळे दगडं उतरून जायची वेळ आली. पाय हवेत अधांतरी. कुठे आधार नाही, असं करत, जनरल अंदाज घेत घेत, कसे बसे ती दरड उतरून आलो. थोडंसं पुढे चालून गेलो आणि हाश्शहुश्श करत खाली बसलो. वळून त्या दरडीकडे बघितलं, आणि आमचंच आश्चर्य वाटलं. हा एवढा मोठा ढिगारा, हे मोठमोठाले दगड आपण चक्क पार करून आलो. पण भोलेबाबांच्या कृपेने आम्ही फारशी दुखापत न होता, पाय वगैरे न मुरगळता व्यवस्थितपणे पार करून आलो.

आज आता शेवटच्या दिवसाची चाल होती. कारण थोडंसं चालून गेल्यावर आम्हाला जिप्स घ्यायला येणार होत्या. त्यामुळे अंगात उत्साह संचारला, की चला आता आपली चाल संपत आली. जिथे नेहमी जिप्स येतात त्या ठिकाणापर्यंत आम्ही पोहोचलो. बघतो तो काय, जिकडे तिकडे नुसते माती दगडांची ढिगारे. म्हणजे इथेही प्रचंड लँडस्लाईड झालेले होते. त्याच्यामुळे आम्हाला तिथे सांगण्यात आलं, की इथपर्यंत जिप्स येणं शक्य नाही. तुम्हाला अजून दोन-तीन किलोमीटर पुढे जावं लागणार आहे. जिथे जिप्स तुमची वाट बघत असतील. काय करता, आलिया भोगासी म्हणत परत आम्ही नेटाने चालायला सुरुवात केली. त्या चिखलातून कसे बसे दोन-तीन किलोमीटर पार केल्यावर इकडच्या जीप्स दिसल्या!

तिथेच एक छोटे हॉटेल होते, तिथे चहा घेतला. काही सहयात्री आधी येऊन पोहोचले होते, त्यांनी फोन करून **NDRF**ला कळवले होते आणि ती मदत येत होती. या आलेल्या यात्रेकरूत आमचेलायजन ऑफिसर सुद्धा होते. माझी त्यांच्याकडून एक साधी अपेक्षा अशी होती, कीत्यांनी जिथे ही पडझड झाली आहे तिथपर्यंत उलट चालत जावं, अंतरकाही फार नव्हतं. एखाद दुसरा किलोमीटर आणि तो सुद्धा बऱ्यापैकी सपाट गाडी रस्ताहोता. पण तिथपर्यंत जावं आणि सर्व यात्रेकरू येत आहेत की नाही विशेषतः वृद्ध, अपंग, किंवाजे घोड्यावर नेत आहेत ती मंडळी कशी येतात, हेत्या एनडीआरएफ च्या जवानांबरोबर थांबून, खात्री करून घ्यावी. पण आमचे हे तुकडीचे नेतेयाबाबतीत फारच नाखुश होते. यात्रा आता संपलेली असल्याने, आणिभारतात आम्ही सुखरूप परत आलेलो असल्यामुळे, त्यांचंम्हणणं 'ये मेरा काम नहीं है. इसमे मैं कुछ कर नहीं सकता. जवान है. वोदेख लेंगे. अब वो उनकी जिम्मेवारी है.' असं म्हणून चार-पाच इतर लोकांना जमवून तो वेळ पर्यंततिथे आलेल्या एका जीपमध्ये बसून, ते धारचुला या मुक्कामी निघून गेले. ते त्या वेळेलामाझ्या मनातून परत एकदा उतरलेच.

शेवटी एकदाचे जीपमध्ये येऊन बसलो. थकून गेलो होतो. जीप आम्हाला घेऊन धारचुलाला निघाली. रस्त्यांमध्ये मोठमोठे दगड पडलेले दिसतच होते. एके ठिकाणी तर चक्क एक मोठा दगड एका मारुती कार वर येऊन

पडला होता आणि ती कार काडेपेटीसारखी चपटी झाली होती. तिच्यामध्ये असलेले पाच लोक जागच्या जागी ठार झालेले होते. परत एकदा आम्हाला असा हा थरारक अनुभव, बापरे ही वेळ आपल्यावर सुद्धा कधी पण येऊ शकते. हा मनात विचार डोकावल्याशिवाय राहिला नाही. त्या एक दीड तासांच्या जीपच्या प्रवासात थकल्याने मला झोप येत होती. तर त्या जीपच्या ड्रायव्हरने मला झोपू दिले नाही. "कुछ गडबड हुई, और आप सोये होंगे तो भागोगे कैसे?" ही भीतीची मात्र चांगलीच लागू पडली आणि माझी झोप उडालीच.

गुंजीच्या सैनिकांनी "भोलेबाबासे मिलना आसान नहीं, बडा कष्ट उठाना पडता हैं .." असं भजन शिकवलेलं होतं. हे कष्ट असे मानसिकही असतील हे मात्र या परतीच्या प्रवासाने छानच समजावलं.

-0-0-0-0

यात्रेचा प्रवास दिल्लीतून सुरु होतो - धारचुलापर्यंत बसने आणि मग चालायला सुरुवात असते. दिल्ली ते धारचुला हा दोन दिवसांचा प्रवास आहे. वाटेत ठिकठिकाणी यात्रेकरूंची ही बस थांबवली जाते. गावातले मुख्य बसला सामोरे येतात. थांबायचा आग्रह होतो. बसमधून उतरणाऱ्या यात्रेकरूंना अत्यंत आदराने वागवले जाते. त्यांचा शब्द अक्षरशः झेलला जातो. परत एखादी भजनाची फेरी होते. गावातले लोक मनापासून ही भजनं गातात. श्री कैलाशर्जींच्या दर्शनाला तुम्ही जात आहात, आम्हाला ते 'बोलावणे' आलेले नाही, तुम्ही भाग्यवान, आम्हाला काही तरी तुमची सेवा करू द्या - असा सच्चा भाव त्यात असतो.

एका गावात दुपारी पोहोचलो. जेवणाचा थांबा होता. गावातल्या एका हॉलमध्ये व्यवस्था होती. हॉलच्या बाहेरच्या एका पडवीत एक कुटुंब - आई, वडील, आणि त्यांच्या तीन मुली - मोठी सतरा, अठराची, धाकटी बारा, तेराची. आम्ही पोहोचलो तेव्हा मोठी मुलगी भोलेबाबाचं भजन म्हणत होती. इतर तिघे पखवाज, पेटी वगैरे वाद्यांवर साथ देत होते. सगळेजण छान सजलेले होते. प्रत्येक वर्षी जून ते ऑगस्ट या काळात साधारणपणे तेरा तुकड्या निघतात.

दर चार दिवसांनी एक. हे कुटुंब प्रत्येक तुकडीचं स्वागत अश्या गाण्यांच्या कार्यक्रमाने करते. मला वाईट हे वाटले, की ते जेवायलासुद्धा आत आले नाहीत. आम्ही तिथून निघेपर्यंत त्यांची ही 'सेवा' चालू होती. आपल्या दैवतावर किती अपार श्रद्धा असावी?

-0-0-0-0

जागोजागीच्या या सत्कारांबरोबर आय टी बी पी च्या सगळ्याच जवानांकडून आणि त्यांच्या सगळ्याच कॅम्पवर कैलास परिक्रमेला जाणाऱ्या यात्रेकरूंच्या तुकड्यांना फारच खास वागणूक मिळते. अलमोडा - दिल्लीहून निघाल्यानंतर पहिला रात्रीचा मुक्काम. त्या रस्त्यावर, एक आय टी बी चा कॅम्प आहे. त्या गावाच्या बाहेर एक जीप आमच्या बसेसची वाट बघत उभी होती. आमची बस तिथे पोहोचल्यानंतर आमचे लायजन ऑफिसर खाली उतरले. त्या जीपमधल्या काही अधिकाऱ्यांशी बोलून त्यांच्या त्या जीपमध्ये बसले. ती जीप आमच्या बसेसची पायलट कार बनून आय टी बी च्या त्या कॅम्पवर गेली. बाहेर आमच्या बसेस थांबल्या आम्ही उतरलो.

तिथे जे आमचं स्वागत झालं ते न विसरण्यासारखं आहे! कॅम्प मधले सगळे जवान, गणवेशात, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला उभे होते. तिथल्या त्या जवानांच्या घरच्या बायका, नटून थटून, तिथे आरती घेऊन उभ्या होत्या. आमच्या तलायजन ऑफिसरला, एक दोघेजण दुसऱ्यांदा तिसऱ्यांदा परत यात्रा करत होते त्यांना त्यांनी ओवाळलं.

मग यात्रेकरूंच्या तुकडीला त्या जवानांनी आणि त्यांच्या घरच्यांनी वाजत गाजत, नाचत, आत एका हॉलमध्ये नेलं. तिथे मग साधंच पण सुंदर जेवण झालं. तिथल्या कमांडरनी आम्हाला त्यांच्या परीने शुभेच्छा दिल्या. काय काळजी घ्या, हे परत एकदा सांगितलं. विरळ हवामानाचा त्रास कसा होतो, त्याच्यापासून कसा बचाव करावा, हे पण सांगितलं. एकूणच सगळा 'काळजी घ्या', अशा सुरातलं ते भाषण होतं. त्याच्यानंतर मग कॅम्पवरच्या मुख्य अधिकाऱ्यांबरोबर यात्रेकरूंचा फोटो काढण्यात आला. मग आम्हाला परत एकदा अशाच सन्मानपूर्वक पुढे जायला परवानगी मिळाली. कौतुकाची बाब ही, की असं स्वागत प्रत्येक तुकडीचं केलं जातं. म्हणजे दर चार दिवसांनी, प्रत्येक वर्षी अठरा वेळी तिथले जवान हा मान नवीन येणाऱ्या तुकडीला देतात.

गुंजीला ही तशीच परिस्थिती. जाताना तिथे असलेल्या डॉक्टर्स कडून होणाऱ्या कडक वैद्यकीय चाचणीबद्दल पुढे येईल. पण परत येताना तिथले कमांडर हे यात्रेकरूंच्या प्रत्येक तुकडीला एक शाही खाना देतात. शाही खाना नावालाच. जेवण साधंच पण रुचकर असतं. सर्व काही व्यवस्थित जामानिमा असतो. पण जेवणापेक्षा, तिथले जवान आणि तिथले अधिकारी हे या सर्व यात्रेकरूंची ज्या आदराने आणि प्रेमाने वागतात ते लक्षात ठेवण्यासारखं असतं. एकूणच आयटीबीपी साठी कैलास यात्रेवरचे यात्रेकरू म्हणजे घरी आलेले खास पाहुणे असतात, आणि त्यांना त्याप्रमाणे ते वागणूक देतात.

-0-0-0-0

या यात्रेदरम्यान बरेचसे डॉक्टर भेटले. सगळ्यात पहिले - दिल्लीतल्या **ITBP** हॉस्पिटलमधले. यांच्याबद्दल - म्हणजे कुणा एका **specific** डॉक्टर बद्दल नाही - बरंच ऐकून होतो. हे डॉक्टर खूप स्ट्रिक्ट असतात वगैरे. ते खरंही होतं. यात्रेकरूंच्या, विरळ हवामानातल्या स्वास्थ्याची जबाबदारी या डॉक्टरांवर असते. धारचुला ते गुंजी - या मार्गावर एक डॉक्टर जश्याबरोबर चालत असतात - ते उत्तराखंड राज्याचे सरकारी इस्पितळातले डॉक्टर असतात. आळीपाळीने राज्यातल्या सरकारी डॉक्टरांवर

त्याची जबाबदारी असते. गुंजीपासून पुढे - म्हणजे समुद्रसपाटीपासून ८००० फूट उंचीवरच्या भागात - ITBP च्या डॉक्टरांवर ती धुरा येते. ITBP चे डॉक्टर गुंजीपासून लिपूलेख - जी भारत आणि चीनची सीमा आहे तिथपर्यंत बरोबर असतात. हेच डॉक्टर मग परत येणाऱ्या तुकडीला गुंजीपर्यंत घेऊन येतात. मग पुढे धारचुलापर्यंत परत राज्याचे डॉक्टर.

दर चार दिवसांनी एक तुकडी यात्रेसाठी निघते. हा सगळा प्रवास असा आखलेला आहे की, धारचुलाहून गुंजीला येणारे डॉक्टर परतीच्या तुकडीला घेऊन येतात - तसेच लिपूलेखला. चीनमध्ये जाणारी तुकडी ही चईनमधऊन

आधी गेलेल्या तुकडीची वाट पाहत थांबते - त्या तुकडीने सीमा पार केली की पुढची तुकडी चीनमध्ये जाते. म्हणजे या डॉक्टरांचा वेळ वाया जात नाही. पण त्यांच्यावरची जबाबदारी मोठीच असते. आम्ही स्वतः याचा अनुभव घेतला.

-0-0-0-0

यात्रा सुरु करण्याआधी **KMVN** (कुमाऊ मंडल विकास निगम) आपल्याकडून बरेचसे फॉर्मस भरून घेतात. ऍफिडेव्हिट करून घेतात - की बुवा यात्रेदरम्यान काही व्याधी आल्या, मृत्यू आला तर त्याला सर्वस्वी आपणच जबाबदार असू, **KMVN** किंवा भारत सरकार काही करणार नाही, काही खर्च उचलणार नाही वगैरे वगैरे. पण शेवटी यात्रा संचालक तेच असतात - त्यामुळे सगळी धावपळ त्यांचीच होणार असते. त्यातून गुंजीच्या पुढे - अतिविरळ हवामानाचा प्रदेश आहे - तो इतका सीमेलगत आहे की तिथे फक्त सैन्याचं राज्य आहे - तेव्हा साहजिकच सैन्यावर, पर्यायाने **ITBP**वर जबाबदारी येऊन पडते. त्यामुळे ते इतके स्ट्रीकट वागतात.

या यात्रेला येणाऱ्या यात्रेकरूंसाठी, कैलाश यात्रेसाठी लागलेला नंबर म्हणजे आयुष्यात लागलेली लॉटरी असते. आपल्या आराध्य दैवताचे मूर्त रूप ज्या पर्वतामध्ये सारे भक्तगण बघतात त्या पर्वताच्या दर्शनाची संधी ही एक पर्वणीच. त्यातून श्री कैलाश दुसऱ्या देशात! तिथे जाणे काही सोपे नाही. तो पर्वतही हिमालयाच्या अतिउंच भागात - धोकादायक आणि अत्यंत लहरी हवामान. विरळ हवा. भाषा वेगळी. आपले फोन चालत नाहीत. एकुणात धोके जास्त

आणि सोयी कमी. परावलंबी होण्याशिवाय गत्यन्तर नाही! इतर धर्मक्षेत्रांमध्ये ज्या पद्धतीने दादागिरी करता येते त्याला इथे अजिबात म्हणजे अजिबातच वाव नाही.

पण भावुक असाल म्हणजे हा खडतर प्रवास करण्यासाठी शारीरिकरित्या सक्षम असाल असं नाही ना! मग मंडळी शारीरिक चाचणी पार करण्यासाठी काय काय करतात. काही चाचण्यांमध्ये आपणाला काही करता येत नाही. उदाहरणार्थ ट्रेड मिल टेस्ट - त्याला काय करणार? पण ब्लड प्रेशर? ब्लड शुगर? **KMVN**ने दिल्लीतल्या एका लॅबला यात्रेकरूंच्या चाचण्या करण्याचं कंत्राट दिले आहे. आम्ही पन्नास जण तिथे होतो. सगळे जण फॉर्म भरत असतांना एका डॉक्टरांनी येऊन विचारले - "इथे कोणी डायबेटिक आहे का?" मी सरळपणाने हात वर केला - सवय. बाकी काय? दोन चार लोकांनी 'हा कोण वेडा इथे आला आहे' अश्या नजरेने माझ्याकडे पाहिले. मलाही आश्चर्य वाटले! म्हटले, इतक्या मध्यमवयीन आणि म्हाताच्या माणसांमध्ये मी एकटाच मधुमेही? कसं शक्य आहे? पण आपल्याला काय त्याचं, म्हणत दुर्लक्ष केलं. मला त्या डॉक्टरांनी डायबेटीस संदर्भातल्या दोन चाचण्या अजून करायला सांगितल्या. तसं माझ्या फॉर्मवर लिहिलं.

या खरेपणाचा फायदा नंतर झाला. ते पुढे येईलच. काही मंडळींना मी पाणी पिताना पहिले. म्हणजे साधारणपणे सोनोग्राफी करायच्या आधी बायका जश्या पाणी पितात तश्या पद्धतीने. मला वाटले त्यांना खास सोनोग्राफी सांगितली असेल. पण नाही. कुणीतरी त्यांना सांगितले होते की पाणी प्यायले की तात्पुरते ब्लड प्रेशर कमी दाखवता येते! त्यासाठी तो अट्टाहास. थोड्या वेळाने लक्षात आले की हात जरी वर केला नव्हता तरी अजून एक दोन जण डायबेटिक होते आणि त्यांनी गुपचूप ती माहिती दिली होती आणि तेसुद्धा माझ्याचसारखे त्या खास चाचण्यांच्या रांगेत होते. एक साथी चाचणी - तुमची फास्टिंग शुगर आणि **PP** शुगर. मी प्रामाणिकपणे त्या लॅबने दिलेला ठराविक 'मापातला' नाश्ता खाल्ला आणि दोन तासांनी परत रांगेत उभा राहिलो. माझ्या मागे तो दुसरा. गुपचूप डायबेटिक. त्याची अवस्था पाहून त्याला रक्तातली साखर कमी झाल्यावर होणारा - **hypoglycemia**चा त्रास होत असावा असे वाटले म्हणून विचारले. तर त्याने सांगितले की त्याची नॉर्मल शुगर लेवल इतकी जास्त असते की, त्याने दिलेला नाश्ता न खाता फक्त औषध घेतली होती. चाचण्यांसाठी म्हणून सगळेच आदल्या रात्री लवकर जेवलेले. त्यातून या महान माणसाने शुगर कमी यावी म्हणून फक्त औषध घेतलेले. त्याचा उलटा परिणाम झाला. त्याला माझ्याकडची बिस्कटे दाखवली. त्याने जरा आढेवेढे घेत ती फस्त केली. त्याचे काय रिपोर्ट्स आले ते फक्त ते लॅबवाले (आणि भोलेनाथ) जाणोत.

या खरेपणाची फायदा झाला असं वर लिहिलं आहे. माझे शुगर रिपोर्ट्स काही खास नव्हते. किंबहुना एरवी यायचे तितकेसुद्धा चांगले नव्हते. दिल्लीला येण्याआधी, ऑफिसमधले काम मार्गी लावण्याची गडबड, प्रवासाची

तयारी, एकंदरीतच प्रवासाबद्दल धाकधूक, या सगळ्याचा परिणाम म्हणून अनियमित झालेला व्यायाम, सगळाच गोंधळ होता. अर्थात एवढी एक बाब सोडली तर बाकी सगळं ठीकठाक होतं. दिल्लीतल्या त्या **ITBP** मधल्या डॉक्टरांनी मला माझे रिपोर्ट्स दाखवत म्हटलं – ‘कसं जाऊ घायचं तुम्हाला? सांगा. शुगर रिपोर्ट्स काही खास नाहीत’. मी त्यांना वर लिहिलेली कारणं सांगितली आणि म्हटलं ‘कॉलेजमध्ये बरंच ट्रेकिंग केलेलं आहे, तेव्हा या प्रवासाची खात्री आहे’. त्यांनीही ते मान्य करत मला परवानगी दिली. ते दुसरे महाशय लटकले. कारण त्यांची **PP** शुगर ही फास्टिंगएवढीच होती! मग डॉक्टरांनी खोदून विचारत खरी हकीकत त्यांच्याकडून काढून घेतली होती आणि त्यांना परवानगी नाकारली होती.

बहुतेक लोकांना परवानगी मिळाली. काही चार पाच जण बाहेर पडले / काढले होते. चाचण्यांच्या शेवटी सगळ्यांना बोलावून मुख्य डॉक्टरांनी, ‘एवढी कडक चाचणी का? विरळ हवेचे शरीरावर काय परिणाम होऊ शकतात, काय काळजी घ्यावी’, याबद्दल माहिती दिली. "तुम्ही सगळे नशीबवान आहात. भोलेनाथांनी भेटण्यासाठी तुम्हाला आमंत्रण दिले आहे. यात्रेला तुम्ही निघाला आहात. हे 'बोलावणे' अजून आमच्या नशिबात नाही. म्हणून तुम्हा सर्वांना मनःपूर्वक अभिवादन. पण तुमची जबाबदारी आमच्यावर आहे. ती जर आम्ही नीट पार पाडली नाही, तर भोलेनाथांचा कोप आमच्यावर होईल. तेव्हा आम्ही जे कडकपणे वागलो, त्याबद्दल माफ करा. त्यामागची भावना

समजून घ्या. काळजी घ्या". असं म्हणत आम्हाला सुखद धक्का दिला होता. "आम्हाला कुठल्याच यात्रेकरूला थांबवायचे नसते. ते करणारे आम्ही कोण? पण त्याच बरोबर तुम्हाला त्रास होईल असे आमच्या लक्षात आले तर मात्र आमचा नाईलाज होतो. लोक लबाडी करतात - ते आम्हाला समजते. त्यामागची भावनाही समजते. जिथे शक्य असेल तिथे आम्ही डोळेझाक करतो." असं त्यांनी मला नंतर सांगितले. शेवटी सैन्यात असले म्हणून काय झाले. तेही भारतीयच. तेवढेच श्रद्धाळू. तेवढेच भाविक. "आपण आता परत भेटणार नाही. नाहीतर तुम्हाला माझ्या आईसाठी मानसरोवराचे जल आणायला सांगितले असते.." हेही त्यांनी म्हटले. ही या सैनिकांची सहसा न दिसणारी खास भावनिक बाजू! आम्हाला एकदमच निर्धास्त वाटायला लागलं. आपली काळजी भोलेबाबा या 'माणसां'मधून घेताहेत हे अगदी पक्कच कळून गेलं.

-0-0-0-0-0

धारचुला ते गुंजी या मार्गावर कोणी डॉक्टर आहेत हे माहित होते पण ते कोण हे काही कळले नव्हते. गरजही नव्हती, आणि भासली पण नाही. गुंजीच्या आधी सतरा एक किलोमीटरवर बुधी नावाचा कॅम्प आहे. तिथून निघालो तेव्हा काही वेळाने आमच्याबरोबर एकजण दिसले. त्यांना आधी पाहिलं नव्हतं. हा वेळपर्यंत सगळ्याच यात्रेकरूंची तोंडओळख झालीच होती. हे त्यातले नव्हते. बरं वेष सैनिकाचा नव्हता. यात्रेच्या तुकडीबरोबर दोन सैनिक सगळ्यात पुढे आणि दोन सगळ्यात मागे असत. ते गणवेशात, बंदूक वगैरे घेऊन असत. उपजत भोचकपणा करत कोण, काय,

विचारले. तर ते तुकडीबरोबर चालणारे डॉक्टर होते. नारायण आश्रमापासून आमच्याबरोबर चालत होते. सरकारी नोकर होते. त्यांचं नाव आफताब. मुस्लिम होते. यात्रा काळात एकदोनदा ही 'ड्युटी' करावी लागते असे त्यांनी सांगितले. चार दिवस धारचुला ते गुंजी आणि मग दिवस उलट. मुस्लिम असूनही त्यांना या यात्रेत आनंद होता. एकतर नोकरीचा भाग होता - नाईलाज होता. आणि वेगळ्या धर्माचे का होईना आम्ही यात्रेकरू होतो. भक्तिभावाने चालत होतो. मुस्लिम आहात म्हणून काही त्रास होतो का असं मी त्यांना विचारलं. उत्तरभारतीय लोक या बाबतीत कडवे असू शकतात. ते म्हणाले क्वचित होतो - पण बहुधा धारचुला ते गुंजी या भागात त्यांच्याकडे कुणी पडलं, पाय मुरगाळला वगैरे केसेस येत. तिथे डॉक्टरचं नावगाव, धर्म विचारण्याच्या कुणी फंदात पडत नसत आणि हेही फारसं त्याबाबत बोलत नसत.

-0-0-0-0

गुंजीला यात्रेकरूंची परत एकदा वैद्यकीय चाचणी होते. खरं तर तो वैद्यकीय आढावा असतो. गुंजीला पोहोचेपर्यंत पाच दिवस चालून झालेले असतात. गुंजी ३००० मीटर्स उंचीवर आहे. म्हणजे अतिविरळ हवामानाला सुरुवात झालेली असते. हवेतला ऑक्सिजन कमी झाल्याचं जाणवत असतं. हलकासा दम लागत असल्याचं कळत जातं. या वातावरणात तुमची तब्येत कशी आहे हे ITBPचे डॉक्टर परत एकदा तपासून बघतात. गुंजीला पोहोचल्याच्या दुसऱ्या दिवशी ही तपासणी झाली. माझं नाव अभिजित - त्यामुळे माझा रोल नंबर दोन ! पहिला, मानाने - लायजन ऑफिसर विशाल यांचा.

त्या तपासणी हॉलमध्ये दोन टेबलवर दोन डॉक्टर दिसत होते. मध्यभागी असून एक जरा मोठं टेबल होतं. पहिल्यावर oxymeter लावून रक्तातली ऑक्सिजनची पातळी पाहिली - ती ९८.२ होती. म्हणजे ठिकठाक होती. मग ब्लड प्रेशर घेतलं गेलं - ते १३१/८५ निघालं. म्हणजे बहुधा थोडं जास्त होतं. मग शेवटच्या म्हणजे मधल्या टेबलवर आलो - तिथे मला हे डॉक्टर गोयल भेटले. बहुधा मेजर या रँकचे असावेत. त्यांनी माझे रिपोर्ट्स पहिले आणि म्हणले - "आप श्यामको मिलीये". मला वाटले संध्याकाळी सगळ्यांचा निकाल जाहीर करणार असतील. मी निवांत बाहेर.

पण मग थोड्या वेळाने लक्षात आले की बहुतेकांना त्या डॉक्टरांनी "शुभकामनाये" देत बाहेर पाठवलेले होते. आता मला टेन्शन आले. सगळे यात्रेकरू तपासून झाले - आम्हा तीन चार जणांनाच 'शामको मिलीये' चा आदेश होता.

बाकी सगळे 'शुभकामनाये' वाले. मीनल सुद्धा नाराजच झाली. मला जर इथून परत पाठवलं तर 'तू एकटी जाऊन ये'. असं सांगत आम्ही संध्याकाळची वाट पाहायला लागलो. एव्हाना बातमी पसरलीच होती. कुण्या एका 'जुन्या' (म्हणजे दुसऱ्यांदा / तिसऱ्यांदा यात्रा करणाऱ्याने) सल्ला दिला की बहुधा ब्लड प्रेशर जास्त असल्याने, आराम करून परत एकदा तपासणार असतील. तेव्हा तू पाणी पी म्हणजे ब्लड प्रेशर कमी दिसेल.

सोनोग्राफी करताना जसं पाणी पितात तसं मग मी पाणी प्यायला लागलो. आधीच हवा थंड - त्यातून मी पाणी पितोय. दर तासाने टॉयलेटच्या चकरा मारायला लागलो. वर लोकांचे सल्ले चालूच. 'ये दवा लेलो - वो try करो' वगैरे. मी जे जमेल ते करत राहिलो. संध्याकाळी मीनल अर्थातच बरोबर होती, पण एकदोन नव्याने मिळालेलं मित्रसुद्धा बरोबर आले. थोडा वेळ वाट पाहिली. मला आत बोलावले - मी आणि मीनल आत गेलो. तिथे हे. डॉक्टर गोयल आणि ते इतर दोन ज्युनियर डॉक्टर्स. त्यांनी काही तपासण्या केल्या नाहीत. सरळ माझा रिपोर्ट बघत म्हणाले, "तुमचा डायबेटीस कंट्रोलमध्ये नाही. तुम्हाला पुढे जाऊ देणे कठीण आहे". मला तर ते ऐकून घामच फुटला. मी काकुळती करत त्यांना सांगितले, मी चालत आलो होतो, काही त्रास झालेला नाही. मी कसा वेळेत सगळ्याच कॅम्पवर पोहोचत आहे, वगैरे वगैरे. ते इतर दोन डॉक्टर्स, "ये देखो दाग. लॉन्ग टर्म मेडिकेशनका असर हैं." वगैरे आपापसात बोलत होते. त्यांच्या दृष्टीने मी एक स्पेसिमेन होतो. डॉक्टर गोयल शेवटी म्हणाले - "मी तुम्हाला परवानगी देतो पण काही

अटींवर". या वेळेपर्यंत मी "डॉक्टर, कुठल्या म्हसोबाचा अंगारा लावू? कुणाचा गंडा बांधू सांगा" अश्या स्थितीत होतो. "एक तो आप गुंजीसे पोनी करोगे. ये कम होता जानेवाला ऑक्सिजन आपको तकलीफ देगा - आप कैलाशजिकी परिक्रमा बिल्कुलही पैदल नाही करेंगे". हे शक्य होतं. काही अवास्तव नव्हतं. पायीच चालायचं होतं, पण परत फिरण्यापेक्षा हा उपाय ठीक होता. मी लगेचच मान्य करत, त्यांना धन्यवाद देत उठू लागलो, तर त्यांनी मला नजरेनेच दाबत पुढे चालू केलं - "दुसरी बात. आप मानसरोवरमे डुबकी नहीं मारोगे." हा मोठा धक्का होता. "डॉक्टर - मानसरोवरमे स्नान तो जरूरी हैं. ये तो आपने बडाही कह दिया .." मग त्यांनी मला hypothermia बद्दल सांगितले. डायबेटिक लोकांसाठी तो कीती धोकादायक असतो. मानसरोवराचे पाणी खूप थंड असल्याने तो धोका असतो हेही सांगितले. मी नाईलाजाने मान्य केले. मग ते मीनलकडे वळले - "आप इनपे ध्यान रखिये - ये आपकी जिम्मेवारी होगी." मीनलनेही परत माझ्या परवानगीवर शिक्कामोर्तब करून घेतले.

डॉक्टर गोयल आमच्या बरोबर लिपूलेख पास पर्यंत येणार होते. वाटेत नाभीढांग येथे मुक्काम असतो. तिथे परत ते भेटले - त्यांनी नुसत्या भुवया उडवत माझ्याकडे पाहिले. मग तिथून पुढे लिपूलेख पर्यंत अगदी पाचच किलोमीटर होते तरी घोडा केला. मग पुढे कैलाश परिक्रमेसाठीसुद्धा घोडा केला. मग मानसरोवरावर मुक्कामाला आलो. ते अप्रतिम नितळ पाणी पाहून त्यात स्नानाचा मोह आवरणे कठीण झाले. मीनल अर्थातच मला पाण्यात उतरू द्यायला तयार

नव्हती! मग तिला मस्का मारला. तिलाही माझी दया आली. दीड डुबकी मी मारलीच. टॉवेल, कपडे तयारच ठेवले होते. त्यामुळे काही त्रास न होता माझी इच्छा पूर्ण झाली.

परतीच्या प्रवासात गुंजीला तिथल्या कॅम्प कमांडरनी त्यांच्या रिवाजाप्रमाणे परत जाणाऱ्या तुकडीला जेवण दिले. त्यावेळी, डॉक्टर गोयलना गाठून आम्ही त्यांचे आभार मानले. त्यांना मी सांगितले - "डॉक्टर, तुम्हाला आठवत नसेल पण तुम्ही मला दोन गोष्टी सांगितल्या होत्या. त्यातली एक मी पाळली, आणि एक पाळली नाही!" ते ऐकत होते. मी पुढे म्हणालो - " ... तुम्ही मला कैलाशजींची प्रदक्षिणा करताना पोनी वापरायला सांगितले होते - जे मी केले. पण मानसरोवरात डुबकी मारू नका असे सांगितले होते ते काही ऐकले नाही!!" ते हसले. "अब वो बाते छोड़ दो. भोलेनाथकी प्रार्थना करते रहो!". याही सैनिकी गणवेशाच्या आत एक माणूसच होता.

-0-0-0-0

चीनच्या सीमेवरून परतताना, लिपुलेख ते गुंजी हे जवळजवळ ४० किलोमीटर अंतर आम्ही ७ तासात पार केलं. जाताना याच अंतराला दोन दिवस लागले होते. हा एवढा मोठा पल्ला आम्ही गाठला कारण ४० किलोमीटर संपूर्ण तीव्र उतार आहे! अगदी विरळ हवा असली तरी सुद्धा दम लागत नाही. पण साध्यासुध्या ट्रेकिंग मध्येही गड उतरणे ही माझ्यासाठी एक कसोटी असते. उतरताना माझा डावा गुडघा हमखास दुखावतो. म्हणजे फार काही नाही,

पण गुडघ्याजवळचा एक विशिष्ट स्नायू विचित्र ओढला जातो आणि प्रत्येक पाऊल एक वेदना ठरते. यावेळीही तसेच झाले. कॅंपजवळचे शेवटचे दोन किलोमीटर अंतर मला घोड्यावरून यावे लागले. जरी मुख्य काम झाले होते, तरी अजून तीन दिवस तरी चाल बाकी होती. पुढे जाणारी तुकडी वाट बघत गुंजीत थांबली होतीच. त्यांच्या डॉक्टरना शोधले. त्यांचे नाव डॉक्टर अमित. राज्य सरकारचे. त्यांनी पाहिले, काही वेदनाशामक औषधे दिली. मी बरोबर असेनच. काही त्रास झाला तर सांगा म्हणाले. डॉक्टर रिकामेच होते. मग आम्ही गप्पा मारत बसलो. कोण कुठले वगैरे चौकश्या झाल्या. बोलून छान वाटले.

परतीच्या प्रवासात अधूनमधून मग त्यांची गाठ पडत गेली. कुठे जेवताना बरोबर होतो, कधी चहाला. धारचुलाला आल्यावर सगळ्यांचे कॉमन सामान, जे घोड्यांवर लादून आणले जाते, ते आले. डॉक्टरांनी मला विचारले की, 'आम्ही मानसरोवराचे जल आणले आहे का आणि त्यातले थोडे आम्ही त्यांना देऊ शकू का?'. त्यांना त्यांच्या वडिलांसाठी हवे होते. आम्हाला त्यात काहीच प्रॉब्लेम नव्हता पण ती बाटली आम्ही

खूपच व्यवस्थित पॅक केली होती. आम्हाला ती बंगलोरला न्यायची होती. मी डॉक्टरांना सांगितले की बंगलोरला गेल्यावर मी नक्की पाठवतो. त्यांचा पडलेला चेहरा दिसला - पण ते काही बोलले नाहीत.

बंगलोरला आल्यावर आठवड्याने एका छोट्या बाटलीत मी मानसरोवर जल भरले - ती बाटली व्यवस्थित पॅक केली. त्याबरोबर डॉक्टरांच्या वडिलांसाठी एक पत्र लिहिले आणि स्पीडपोस्टने पाठवून दिले. भारतीय पोस्ट महान. तीन दिवसात ती बाटली कानपूरला डॉक्टरांच्या घरी पोहोचली. संध्याकाळी डॉक्टरांचा फोन आला. अत्यंत भारावलेल्या आवाजात त्यांनी माझे आभार मानले. त्यांनी ही विनंती बऱ्याच यात्रेकरूना केली होती, पण ती पूर्ण करणारा मी पहिला! त्यांचे वडील खूपच खुश झाले होते. आम्ही आवर्जून आठवण ठेवून, त्यांची विनंती मान्य केल्याचं त्यांना अप्रूप होते. आजही डॉक्टर संपर्कात आहेत. क्वचित कधी WhatsApp वर 'बोलणे' होते. ख्यालीखुशालीची देवाणघेवाण होते.

-0-0-0-

अर्थात या प्रवासामध्ये सर्वच अनुभव काही सुंदर आहेत असं नाही. थोडेफार वेगळे अनुभवही आलेच.

शहरी वागण्याचा, शहरी असण्याचा, एक तोटा म्हणजे आपल्याला कुठे काय वाया जातंय याची जरा जास्तच जाणीव असते. यात्रेमध्ये एका मुक्कामावरती असंच रात्रीचे जेवण चालू असताना यात्रेचे लायजन ऑफिसर मला शोधत आले, आणि थोड्याशा बारीक आवाजात मला म्हणू लागले की, 'जरा चला, तुमच्या पत्नीशी तुम्ही बोलू शकाल

का?' मला कळेना काय झालं! पण गेलो. तर झालं असं होतं, की कोणी एक यात्रेकरू पानामध्ये भरपूर अन्न घेऊन फारसं न खाताच तसेच टाकून निघत होती, त्याला मीनलने आक्षेप घेतला होता. त्यावरून त्यांचे काहीतरी वादविवाद झाले होते. आता हे थोडंसं आणखीन कठीण यासाठी झालं होतं, की ज्या यात्रेकरूने हा असा प्रकार केला होता ती बाई पंचकैलाशी होती. कैलाश यात्रेमध्ये पंच कैलाशी हे म्हणजे सर्वात उच्चवर्णीय!

तुमची जात रूढार्थाने काहीही असो, पंचकैलाशी हे सगळ्यात मानाने मोठे! श्री कैलाश हे आपल्याला माहिती असलेलं भोलेबाबांचं स्थान, आणि म्हणून ते पवित्र. पण अशी इतर अजून चार शिखरं आहेत जी भारतीय हद्दीत आहेत. ती सुद्धा तेवढीच पवित्र, तेवढीच अवघड, किंबहुना काही तर मुख्य शिखरापेक्षाही जायला अवघड अशी आहेत. ज्या यात्रेकरूनी या पाचही शिखरांचं दर्शन घेतलेलं आहे, त्यांना पंच कैलाशी असं म्हणतात. त्यांनी केलेले कष्ट मोठे असतात, यात शंका नाहीच. त्यामुळे त्यांना मोठा मान असतो. इथे असलेली ही बाई ही पंचकैलाशी होती आणि त्यामुळे ते लायजन ऑफिसर थोडेसे दुग्ध्यात पडलेले होते. त्यांना मीनलचं वागणं, तिचा विचार पटलेला होता, पण तो या महान यात्रेकरूला समजावण्याचा, तिच्या गळी उतरवण्याचा, त्यांचा काही विचार नव्हता! अर्थात मीनललाही ते लक्षात आलं, आणि तात्पुरतं काही मार्ग काढत, तो वाद तिथेच मिटला. पण यामुळे आमच्याकडे लोक आणखीनच थोडे दबून बघायला लागले हे मात्र नक्की.

-0-0-0-0

आमच्या या यात्रेकरूंची यादी आम्हाला यात्रा सुरू होण्याच्या आधीच KMVNने दिलेली होती. अर्थात यातले चार-पाच जण वैद्यकीय चाचण्यांमुळे येऊ शकले नाहीत, पण बहुतांश मंडळी ही मूळ यादीतील होती. पण वैद्यकीय चाचण्यांच्या वेळी असं लक्षात आलं, की काही मंडळी ही मूळ यादीतली नव्हेत! अचानक तिथे आलेली आहेत. हे चार-पाच जण सगळेच्या सगळे खास दिल्ली वाले पंजाबी होते. त्यांच्या दिल्लीतल्या परराष्ट्र मंत्रालयात ओळखी होत्या, आणि त्या ओळखीच्या जोरावर त्यांनी आमच्या या तुकडीत प्रवेश करून घेतलेला होता. त्यांनी आमच्यासारखा अर्ज करून, आणि लॉटरी पद्धतीने निवड होऊन येण्याचा वगैरे प्रयत्न केलेला नव्हता.

तर मंडळी पूर्णपणे पंजाबी. खास दिल्ली वाली. थोडीशी उद्धट. आपण म्हणजे सर्वश्रेष्ठ. आपल्यालाच सर्व काही कळत आहे, अशा थाटातली. तेव्हा त्यांच्यापासून चार हात लांबच मी राहत होतो. मीनल ला एक मैत्रीण तिथे यात्रेत भेटली होती. ती या मंडळींच्या बऱ्यापैकी जवळची होती. त्यांच्याकडे राहिलेली होती. काही त्यांची दूरची ओळख होती. त्यामुळे आमचा या लोकांशी थोडाफार संबंध येणे अपरिहार्य होतं. इथपर्यंत सगळं काही ठीकच होतं. नंतर असं कळलं की हा ग्रुप जवळजवळ प्रत्येक वर्षी या यात्रेला जातो आहे. काही खास तुकडीमध्येच ही मंडळी जातात. त्यांना कैलाशजींच्या पायथ्याशी काही खास मुहूर्तावरतीच जायचं असतं. यंदाची आमची तुकडी ही त्यासाठी त्यांना हवी होती, आणि म्हणून बऱ्याच खटपटी लटपटी करून ते आमच्या तुकडीत आलेले होते. त्याच्यातही काही

वावगं नव्हतं. यातला एक तरुण मुलगा, आता मुलगाच म्हणेन, कारण तो माझ्यापेक्षा वीस एक वर्षांनी लहान होता, हा फारच टिपिकल दिल्ली वाला होता. त्याचं माझं पटत नाही हे माझ्या लगेचच लक्षात आलं होतं.

माझ्याकडे या यात्रेच्या पैशाची व्यवस्था बघण्याची, खजिनदाराची, व्यवस्था होती. दारचेन, जो कैलास परिक्रमा चालू होण्याच्या आदल्या दिवशीचा मुक्काम होता, या ठिकाणी घोड्यांची व्यवस्था करण्यासाठी मला तिथल्या लोकल ऑफिसमध्ये जाऊन पैसे देणे ही जबाबदारी होती. त्याप्रमाणे मी सगळ्या लोकांना विचारून, कोणाला पोनी हवी आहे, कोणाला पोर्टर हवा आहे, याची सगळी यादी तयार करून, त्याप्रमाणे किती पैसे होतील याचा व्यवस्थित हिशोब लावून तो घेऊन त्या ऑफिसमध्ये जायला निघालो. तेव्हा हा मला म्हणाला, 'मी येऊ का बरोबर? कारण मी आधी तीन-चार वेळा इथे यात्रा केलेली आहे'. मलाही इथे एका दृष्टीने बरच वाटलं, कोणीतरी माहितीचा माणूस असणार हे थोडसं आश्चस्त करणारच होतं. पण त्या ऑफिसमध्ये गेल्यानंतर माझ्या असं लक्षात आलं की हा आमच्याबरोबर म्हणजे इतर यात्रेकरूंकडून मी जे पैसे देत होतो, त्यांच्यापेक्षा वेगळी काहीतरी व्यवस्था स्वतःसाठी आणि त्याच्या या तीन-चार मित्रांसाठी करण्याचा प्रयत्न करत होता. आता त्यातही काही चूक नव्हतं, पण त्याला ते आम्ही देत असलेल्या पैशांमध्येच ऍडजेस्ट करून हवं होतं! ते मात्र मला काही पटलं नाही, आणि त्याच्यावरती मी आक्षेप घेतला. त्यावरून तो चिडला. आम्ही जेव्हा ते पैसे देऊन, आणि सर्व व्यवहार पूर्ण करून परत

एकदा त्या कॅम्पवर आलो, तेव्हा मीनलला, तिच्या मैत्रिणीला, त्याच्या मित्रांच्या हे लक्षात आलं की, आम्ही एकमेकांशी फारशा बोलण्याच्या मनस्थितीत नाही.

मीनलला अर्थातच वाईट वाटलं. 'तू का इतका चिडतो आहेस? तू इतका का रागवतोयस?', असं काळजीने तिने मला विचारलं, पण लवकर शांत होण्याच्या मनस्थितीत मी नव्हतो हे मात्र खरं. याची थोडी संगती नंतर लागली. विरळ हवामानामध्ये जे काही शारीरिक परिणाम होतात त्याबरोबरच चिडचिडेपणा वाढणं हा एक आपल्या नकळत होणारा मानसिक परिणाम होतो. कदाचित मला खरोखरच आलेला राग, आणि ही परिस्थिती याच्यामुळे मी कदाचित इतका जास्त चिडलो होतो. पण एकंदरीतच ते वागणं मला आवडलं नव्हतं हे मात्र नक्कीच.

-0-0-0-0

लीपुलेख पास पर्यंत जोपर्यंत आम्ही भारतीय हद्दीत होतो तोपर्यंत असलेले आमचे पोर्टर्स हे भारतीय होते, जे हिंदीत बोलू शकत होते. हे सगळे खूप तरुण होते. मुलंच असतील. त्यांच्याशी आम्ही व्यवस्थित संवाद साधू शकत होतो, कधी त्यांनी उनाडटप्पूपाणा केला तर जरा मोठ्या आवाजात त्यांच्याशी बोलून त्यांना सरळ करू शकत होतो. चीनमध्ये मात्र परिस्थिती उलटी होती. तिथले पोर्टर्स अर्थातच सगळे चायनीज होते. त्यांच्याशी बोलणं हे खूप कठीण काम होतं. केवळ या पोर्टर्सना आपल्यासारख्या यात्रेकरूंची खूप सवय होती, त्यामुळेच अत्यंत यांत्रिकपणे ते ती कामं करू शकत होते.

बहुतांश वेळेला या यात्रेमध्ये सकाळचा मुक्काम खूप लवकर हलतो. साधारणपणे सकाळी चार-पाच या सुमारास. कैलास पर्वताच्या परिक्रमा मार्गावरती मात्र हा मुक्काम खरोखरच सकाळी चार वाजताच हलवावा लागायचा. हवामान कधी बदलेल, कसं बदलेल, याची काहीच शाश्वती नसायची. तेव्हा जर हवा ठीक असेल तर निघा, हा साधा सोपा मंत्र तिथं पाळला जातो. अर्थात तीन दिवसांचाच प्रश्न होता जास्त काही नाही. शेवटचा मुक्काम आणि बस जिथे येऊन आम्हाला पुढे नेणार होती त्यात खूप थोडं

अंतर होतं. जेमतेम आठ किलोमीटर. रस्ताही बऱ्यापैकी सरळच होता. पण आम्ही पोनी केलेली होती. झालं असं की सकाळी जेव्हा आम्ही निघालो, तेव्हा माझा जो पोनीवाला होता तो व्यवस्थित वेळेवर आला. तो थोडासा घाई करू लागला, की आपण निघूया. त्याला पुढच्या बॅचसाठी त्याचा घोडा घेऊन जायचं होतं. माझ्याही फार लक्षात आलं नाही. ती माझी मोठी चूक होती, आणि आम्ही निघालो. मीनलचा पोनीवाला शेवटपर्यंत आलाच नाही. तिने मात्र 'मी पोनीशिवाय येणार नाही', हा अत्यंत योग्य हट्ट धरला. आमच्या यात्रेबरोबर एक चायनीज बाई होती. जी यात्रेची चिनमधली व्यवस्था बघत होती. मीनलने तिला एक वेगळी पोनी करायला लावली, आणि ती त्या मुक्कामावरती आली. या सगळ्या गोंधळात तिला एक अर्धा पाऊण तास उशीर झाला होता. ती साहजिकच माझ्यावरती खूप चिडली होती. तिचा पोनीवाला असा दांडी मारून पळून जाईल, ही शक्यता माझ्या लक्षातच आली नाही.

पण तो मुद्दा नाही. मीनल सारखीच परिस्थिती आणखीन एका आमच्या सहयात्रेकरूची पण झालेली होती. त्याचा पोनीवाला शेवटपर्यंत बहुदा आलाच नव्हता. पण वर सांगितल्याप्रमाणे अंतर जेमतेम सात आठ किलोमीटर होतं, फारसं उंच सखलही नव्हतं. मी तर सुरुवात केल्यानंतर पोनी लगेचच सोडून देऊन चालतच आलो. तसंच त्यालाही यावं लागलं होतं. पण मी माझ्या मर्जीने आलो होतो, त्याला नाईलाजाने यावं लागलं होतं. जेव्हा बस सुटायची वेळ आली तेव्हा तो अगदी बसच्या पुढे जाऊन झोपला. मला माझे पैसे परत हवेत असं मागू लागला. बराच

तमाशा झाला. मग आम्ही काही लोकांनी त्याची समजूत काढली, दादापुता करून त्याला बस मध्ये बसवलं, आणि आमचा प्रवास पुढे चालू झाला. विरळ हवामानात राग लवकर येतो, त्याचंही बहुधा तेच झालेलं होतं.

-0-0-0-0-0

या माझ्या मित्राची आणखीन एक वेगळीच कथा झाली. याला गुटखा खाण्याची खूप सवय होती. यात्रा सुरू होऊन दोन दिवस झाले असतील, आम्ही चालत एका कॅम्पवर संध्याकाळी पोहोचलो होतो. तेव्हा असा एक विषय निघाला की यात्रा केल्यानंतर काहीतरी आपल्याला प्रिय असलेलं, सवय म्हणा किंवा गोष्ट म्हणा ही सोडून द्यायची असते, तर तसं कोण काय करणार? याने मोठ्या बढाईने सांगितलं, की मला गुटखा खाण्याची सवय आहे, ती मी सोडून देईन. हे ऐकल्यानंतर तो पंजाबी, ज्याच्याशी नंतर माझं भांडण झालं, तो उठला. ताडताड याच्या खोलीमध्ये गेला, याचा असलेला गुटख्याचा सगळा साठा तो घेऊन आला, आणि त्याच्या समोरच तो फाडून मातीत मिसळून त्याने तो नष्ट करून टाकला! आता ज्याला वर्षानुवर्ष तंबाखू खाण्याची ही अशी सवय असते, त्याच्यासाठी अचानक तंबाखू बंद होणं हा मोठाच त्रास असतो. तो फक्त मानसिक नव्हता, तर तो शारीरिक सुद्धा होता. कदाचित त्याने ही जी पुढं नाटक केली त्याच्यामागे हेही एक कारण असू शकेल!

-0-0-0-0-0

वर डेराफूकहुन दिसणाऱ्या श्री कैलाशजींच्या दर्शनाबद्दल लिहिले आहे. त्या कॅम्पवर मागच्या बाजूला श्री कैलाश तर समोरच्या दरीत दुरवर एक भव्य तिबेटी लामांचा मठ आहे. लांबूनही तो बराच मोठा आणि म्हणून महत्वाचा असणार हे समजत होते. इतका सुंदर आणि मन प्रसन्न करणारा देखावा. पण या मुक्कामावर यात्रेकरूंसाठी संडासाची सोय नाही! किंवा तयार होत होती. म्हणजे प्रातर्विधीसाठी उघड्यावर. बरं कैलास पर्वत इतका इथे झाकोळून असतो की त्यापासून लपून हा कार्यक्रम उरकणे अशक्यच. अगदीच लाजिरवाणा प्रकार.

-0-0-0-0

कुठल्यातरी एका कॅम्पवरची गोष्ट. संध्याकाळची वेळ होती. दारामध्ये काहीतरी गडबड दिसली, म्हणून बघायला गेलो तर एक जवळच्या गावातला एक वृद्ध, काहीतरी विकायला घेऊन आला होता. आता या दुर्गम ठिकाणी हा माणूस काय विकतो आहे, म्हणून बघितलं तर त्याच्या हातात काही तपकीरी रंगाचे अतिशय पातळ असे कागद दिसले. चौकशी केली तेव्हा कळलं की ते भूर्जपत्र होतं. जे फक्त कथा कादंबऱ्यांमध्येच ऐकलेलं, ते असं अचानक समोर आलेलं होतं. मग त्याने सांगितली ती किंमत देऊन ते विकत घेतलं. अजूनही ते घरी कुठेतरी पडलेलं आहे. अर्थात त्याच्यावरती काही काम करण्यासाठी लागणारी कला कोणाकडे तरी असेल अशाच्या शोधात आता आम्ही आहोत.

-0-0-0

आमच्या त्या दिल्लीच्या ग्रुप मध्ये साधारणपणे पन्नास एक जण आम्ही होतो. आता या सगळ्यांची कंपल्सरी वैद्यकीय चाचणी आय टी बी पी चे डॉक्टर्स दिल्लीत करतात. तसे सगळ्यांनीच आपापल्या वैद्यकीय चाचण्यांचे रिपोर्ट या यात्रेच्या एप्लीकेशन बरोबर पाठवले होते, पण देश आपला आहे, त्याच्यामुळे या चाचण्यांवरती किती विश्वास ठेवायचा आहे हे सरकारलाही चांगलंच माहिती आहे. त्यामुळे दिल्लीत परत एकदा वेगळीच वैद्यकीय चाचणी होते. यात जर तुम्ही उत्तीर्ण झाला तरच पुढचे पैसे भरायचे. त्यासाठी मग दिल्लीत आल्यानंतर तुमच्या वैद्यकीय चाचण्या होतात. त्याच्या दुसऱ्या दिवशी आयटीबीपी च्या सेंटर मध्ये जाऊन तिथले डॉक्टर रिपोर्ट बघून त्यांचा निर्णय देतात.

अर्थातच आता जेव्हा पन्नास लोकांच्या चाचण्या करायच्या असतात, आणि त्यांचे रिपोर्ट बघायचे, तर त्याला वेळ लागतोच. मग अगदी तीन किंवा चार डॉक्टरांची वेगवेगळी पॅनल्स जरी असली, तरीही साधारणपणे या प्रक्रियेला दोन अडीच तास तर नक्कीच लागतात. एवढ्या वेळात के एम व्ही एन ची लोकं सर्व यात्रेकरूंना एका मोठ्या हॉलमध्ये एकत्र करतात, आणि तिथे तुम्ही उत्तीर्ण होणारच आहात असं समजत, यात्रेच्या इतर तयारीची सुरुवात करतात. यातली सगळ्यात महत्त्वाची म्हणजे वेगवेगळ्या कमिट्या स्थापन करणे!

कल्पना अशी की यात्रेची सगळी व्यवस्था ही यात्रेकरूंनीच पहावी. मग त्यासाठी तीन-चार वेगवेगळ्या कमिट्या स्थापन होतात. एक उदाहरणार्थ, सगळी सामानाची जबाबदारी घेते. दुसरी कमिटी राहण्याच्या वेगवेगळ्या व्यवस्थेची घेते. तिसरी कमिटी ही पैशांची व्यवस्था बघते. चौथी खाण्याची वगैरे. जसं माझ्या हे लक्षात आलं की इथे

कमिटी वगैरे असे प्रकार चालू होताहेत, तसा मी त्या मोठ्या हॉलमध्ये शक्य तितक्या लपून बसण्याचा प्रयत्न केला.

कारण मला या यात्रेमध्ये फक्त एक यात्रेकरू म्हणूनच सामील व्हायचं होतं, मला इतर कसलीच जबाबदारी नको होती. पण एकंदरीतच शहरी दिसणं, आणि त्याहूनही वाईट म्हणजे त्याच्या आधीच्या दोन दिवसात पुढे पुढे करून चार लोकांशी गप्पा मारून त्यांची माहिती काढून, आपली माहिती त्यांना देत ओळखी करायचा

प्रयत्न केलेला असल्यामुळे, जेव्हा पैशांच्या कमिटीचा विषय निघाला तेव्हा आपोआपच कोणीतरी माझं नाव सुचवलं. 'अरे कहा गये, कहा गये', असे म्हणत मी, नको नको म्हणत असताना सुद्धा, माझं नाव त्याच्यात अडकवलं गेलंच! माझ्यासारखीच मीनलही चीन मधल्या खाण्याच्या कमिटीमध्ये ओढली गेलेली होती. तिचीही फारशी इच्छा नसावी,

पण तिचाही नाईलाजच होता. पण आम्हीही असा विचार केला, की या निमित्ताने यात्रेला आलेल्या इतर चार लोकांशी संपर्क होईल, आणि अगदीच आम्ही एकटे पडणार नाही.

मला हे मनापासून नको होतं. पण शेवटी जबाबदारी अंगावर आली, की ती व्यवस्थितपणेच पार पाडायची हा स्वभाव. पैशांची व्यवस्था पाहणारी कमिटीत तीन-चार जण आम्ही होतो. आम्ही भेटून एकंदरीत खर्चाचा अंदाज घेतला, प्रत्येकाकडून किती पैसे गोळा करायचे, कसे गोळा करायचे, ते ठरवलं. नेहमीप्रमाणे खुद्द पैसे सांभाळायची जबाबदारी माझ्याकडेच आली! म्हणजे पैसे चीनमध्ये देईपर्यंत, साधारणपणे एक अडीच तीन लाख रुपये, काही चायनीज युवान, आणि काही हजार डॉलर्स माझ्याकडच्या बॅगमध्ये घेऊन वावरत होतो. त्याचा आता प्रत्येक ठिकाणी हिशोब ठेवणं आलं. बऱ्याच कॅम्पस वरती निघताना, जरी आवश्यकता नसली, तरी सुद्धा तिथल्या नोकरांना काही हजार दीड हजार रुपये यात्रेकरूतर्फे त्यांनी केलेल्या कामाचं बक्षीस म्हणून देतात. एक साधारणपणे तशी पद्धत आहे. मग ते पैसे देणं आलं, त्याचा हिशोब ठेवणं आलं. चीनमध्ये असताना आम्हाला जे जेवणाचे सामान घ्यायचं होतं, त्याची काही व्यवस्था जरी सरकारने केली असली, तरी ती अपुरी होती. मग त्याच्यासाठी बरंच सामान विकत घेणे, त्याच्यासाठी चे पैसे देणे इत्यादी ते आलं. हे असे सगळे उद्योग होते.

आमच्या फायनान्स कमिटीचे काम तसं सोपं होतं. पैसे गोळा करायचे होते. फक्त ते तीन वेगवेगळ्या चलनांमध्ये होते. रुपये डॉलर्स आणि युवान. पण ते तसे केले आणि मग त्याचा हिशोब ठेवायचा. स्वयंपाक कमिटीने चीनमध्ये

लागतील म्हणून काही गोष्टी विकत घेतल्या. पण त्यातल्या काही अतिउत्साही लोकांनी सांगितलं, की धारचुलामध्ये बटाटे मिळत नाहीत, तेव्हा ते आपण इथे दिल्लीतच घेऊ. मग बटाट्याची मोठी ठोक खरेदी त्यांनी दिल्लीतच केली. धारचुला, जे दोन दिवसांच्या बस प्रवासानंतर येतं, तिथे जाईपर्यंत त्या गोणीतून अत्यंत घाणेरडा वास यायला सुरुवात झाली. कारण त्या बटाट्यांमधले काही बहुदा सडके असावेत, आणि त्यांनी इतर अखखी गोणी सडवलेली होती. ते सगळेच सगळे बटाटे आम्हाला फेकून द्यायला लागले, आणि परत नव्याने विकत घ्यावे लागले. हे असले अत्यंत स्टॅंडर्ड गोंधळ, जे मुख्यत्वे करून चार डोकी एकत्र येऊन एक काम करायला लागली की होतात, तसे चालू होते.

1 st July (Day 1)	8:30 Tea/coffee 8:00 Breakfast 10:00 Lunch	9:00 Dinner - Dal + chawal + Dal + Sabji
10 th July (Day 2)	5:30 Tea/coffee Breakfast + Dal	8:30 Dinner Dal - chawal
11 th July (Day 3)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
12 th July (Day 4)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
13 th July (Day 5)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
14 th July (Day 6)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
15 th July (Day 7)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
16 th July (Day 8)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
17 th July (Day 9)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
18 th July (Day 10)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
19 th July (Day 11)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
20 th July (Day 12)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
21 st July (Day 13)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
22 nd July (Day 14)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
23 rd July (Day 15)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
24 th July (Day 16)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
25 th July (Day 17)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
26 th July (Day 18)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
27 th July (Day 19)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
28 th July (Day 20)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
29 th July (Day 21)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
30 th July (Day 22)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji
31 st July (Day 23)	8:00 Tea/coffee Breakfast	9:00 Dinner Dal + Sabji

आमचं एक मोठं काम चीनमध्ये असताना, ज्यांना पोनी किंवा पोर्टर्स हवे होते, त्यांच्यासाठीचे वेगळे युवान गोळा करून ते एकत्रितपणे तिथल्या कंत्राटदाराला देणं हे होतं. जे सुद्धा बऱ्यापैकी सुरळीतपणे पार पडलं. फारसा काही त्यात गोंधळ झाला नाही. सगळ्यात महत्वाचा गोंधळ हा मीनलच्या

कमिटीला चीनमध्ये आला. या यात्रेची गंमत अशी असते, की तुम्ही जोपर्यंत भारतात आहात तोपर्यंत भारतीय सरकार आणि के.एम.वाय, दोघं मिळून यात्रेकरूंची व्यवस्था छानच किंबहुना लाडकोडातच करतात. पण चीनमध्ये गेल्यानंतर हा प्रकार नाही. तर तिथे प्रत्येक नवीन बॅच आली, की त्याच्यासाठी तिथल्या स्वयंपाक्यांची एक टोळी (त्याला टोळीच म्हणावं लागेल! असाच अनुभव आम्हाला नंतर आला), तिथे असते. मग त्यांच्याबरोबर त्या पुढच्या चार-पाच दिवसांचा मेनू ठरवणे, त्याच्यानंतर त्यांच्याकडून सामानाची यादी घेऊन ती विकत आणणे, जी तिथल्या लोकल बाजारातून विकत घ्यावी लागते, आणि सगळ्यात महत्त्वाचं म्हणजे त्यांच्याबरोबर त्या सगळ्या कामाचा मोबदला ठरवणे, हे असतं.

आता चीनमध्ये भाषेचा प्रश्न! हे कामगारही काही चिनी नव्हते. ते भारतीयच होते. पण तात्पुरते दोन-तीन महिन्यासाठी तिथे जाऊन राहिलेले. त्यांना कोणीच competition नाही. त्यामुळे ते अक्काच्या सक्का दाम मागून आमची अडवणूक करण्याचा प्रयत्न करत होते. अर्थात हे आम्हाला आधीच्या अनुभवी मंडळींनी सांगितलेलं होतं, तरीसुद्धा प्रत्यक्षात तिथे खूपच मारामान्या करून तो दर आम्हाला ठरवावा लागला. मग त्यांना काही पैसे देऊन, त्यांच्याकडून ते सामान आणून घेणे, ते बरोबर आहे की नाही, का त्याच्यात त्यांनी का गोंधळ केला, हे बघणे - इत्यादी कामं त्या स्वयंपाकवाल्या कमिटीला, पर्यायाने मीनलच्या कमिटीला बघावं लागलं. तिथे नेहमीप्रमाणे 'मला

कमिटीत यायचंय, मला कमिटीत यायचं', म्हणत आलेले, पण प्रत्यक्षात काम करण्याची वेळ आली की पळून जाणारे नग भेटलेच. त्यामुळे मीनल आणि तिच्याबरोबर एकदोघीजणी जेवढ्या उरल्या त्यांच्यावरच या सगळ्या कामाची जबाबदारी बहुतांश घेऊन पडली. सगळा कार्यक्रम संपवून आम्ही परत जेव्हा टाकलाकोटला आलो आणि तिथून आता दुसऱ्या दिवशी परत भारतात यायला निघणार, त्या दिवशी फायनल हिशोब करण्यासाठी या स्वयंपाक्यांनी आम्हाला परत एकदा अडवलंच. एक जोरदार शाब्दिक लढाळही होऊन तो हिशोब चुकवावा लागला. यात्रेतला तो एक विसरण्याजोगा अनुभव होता.

-0-0-0-0

परतीच्या मार्गावर बुधीवरून निघाल्यावर सामायिक खर्चातले बहुतांश पैसे संपलेले होते. भारतात परत आल्यानंतर परत एकदा के.एम.वाय.ने आमच्या जेवणाखाण्याची व्यवस्था केलेली असल्यामुळे तिथं काही पैसे देण्याचा प्रश्न नव्हता. तेव्हा धारचुला, जिथून आम्ही बस घेऊन दिल्लीला जाणार होतो, त्याच्या आदल्या मुक्कामी, मी आमचे लायजन ऑफिसर यांच्याकडे गेलो, आणि त्यांना सांगितलं की, आता आम्ही हिशोब करून प्रत्येकाचे जेवढे काही पैसे उरलेले आहेत, प्रत्येकाला काही थोडेफार येणं अपेक्षित होतं, ते आता देऊन टाकतो, आणि या जबाबदारीतून मुक्त होतो. त्याचा त्यांना त्याचा विरोध होता. त्यांचं असं म्हणणं होतं, की आपण दिल्लीला जाईपर्यंत थांबावं. आम्ही म्हणत होतो की, एकदा दिल्लीला पोहोचलो की प्रत्येक जण आपापल्या घरी जाण्याच्या परतीच्या

प्रवासाच्या घाईत असणार, तेव्हा हे करणं शक्य नाही. त्यांच्याशी थोडा वेळ वाद घातल्यानंतर, मी शांतपणे तिथून निघालो आणि त्यांच्या काही लक्षात येण्याच्या आधीच, रात्रीच्या वेळेला सर्व यात्रेकरू जेवण करून बसलेले असताना, मी सगळा हिशोब मांडून दाखवला. जाहीर करून टाकलं, की प्रत्येकाला इतके इतके पैसे येणं बाकी आहे. ते कसे वाटणार, याची पण योजना सांगून टाकली. अर्थातच त्या लायजन ऑफिसरना ते आवडलं नाही. त्यांनी बऱ्यापैकी बडबड केली, पण त्यांच्याकडे सोयीस्कर दुर्लक्ष करत मी माझं काम चालूच ठेवलं! हा एकंदरीतच अत्यंत ऍडमिनिस्ट्रेटिव्ह असा अनुभव होता. मी बऱ्याच वेळेला माझ्या व्यावसायिक जीवनात केलेला होता, आणि त्यामुळे मला तो परत एकदा इथे करायचा नव्हता. पण तरीसुद्धा तो करावा लागला.

-0-0-0-0

या यात्रेला प्रत्येक बॅचला एक सरकारी अधिकारी हा लायजन ऑफिसर म्हणून नेमला जातो. एका माणसाला फक्त एकदाच ही संधी मिळते. आता या व्यक्तीला ही यात्रा पैसे न देता करता येते का नाही हे मला माहिती नाही, पण यांच्याकडे संबंध यात्रेच्या या तुकडीच्या नेतृत्वाची जबाबदारी असते. म्हणजे त्यांच्याकडे सर्व यात्रेकरूंचा कॉमन व्हिसा असतो. त्यांच्याकडे डिप्लोमॅटिक पासपोर्ट असतो. कुठल्याही चिनी अथवा भारतीय अधिकाऱ्यांशी बोलण्याचे त्यांना अधिकार असतात. एकंदरीतच हे काम हे थोडंसं महत्त्वाचं असतं, आणि त्यामुळे प्रतिष्ठेचं समजलं जातं. आमच्या बॅचचे जे लायजन ऑफिसर होते ते नक्कीच या सर्व पात्रतेत बसत होते, पण प्रत्यक्षात मात्र आपण म्हणजे

कोणीतरी या सर्व तुकडीचे जमीनदार, असाच त्यांचा अविर्भाव होता. 'मला स्पेशल ट्रीटमेंट द्या', असा एक अदृश्य बोर्ड त्यांच्या गळ्यात कायम असे. एकंदरीतच एखादं नेतृत्व कसं नसावं, याचं ते एक चालतं बोलतं उदाहरण होते. फारसं त्याबद्दल न बोललेलं बरं.

-0-0-0-0

या यात्रेचं फलित काय, असा विचार जेव्हा मी करतो, तेव्हा असं लक्षात येतं, की तीन आठवड्यांची सुट्टी, तीन लाख रुपये खर्च, यापेक्षाही मिळालेले खूप नवीन मित्र, हिमालयाच्या उत्तुंग दरी शिखरांच्या अगदी जवळून जाण्याची मिळालेली संधी, श्री कैलाशर्जीचं ते प्रथम दर्शन, मानसरोवरातील स्नान, असं बरंच काही आम्हाला या यात्रेने दिले. यापूर्वी असे हिमालयातले ट्रेक कधी केले नव्हते, पण ते आता जमतील अशी एक खात्री सुद्धा या यात्रेने दिली. भारतीय मनामध्ये श्रद्धा ही कीती पराकोटीची असू शकते, याचं अत्यंत जवळून आणि वेगवेगळ्या रूपातील दर्शन आम्हाला या ट्रिपमध्ये झालं. अगदी 'तुम्ही यात्रेला चालला आहात', एवढं कारण हे खूप लोकांसाठी आमच्या पुढे नतमस्तक व्हायला पुरेसं होतं. आम्हालाही हे समजत होतं, की तो नमस्कार आम्हाला नसून, आम्ही ज्या ठिकाणी निघालो आहोत, त्या कैलास पर्वतासाठी आणि मानसरोवरासाठी आहे. आम्ही केवळ एक माध्यम आहोत.

अगदी काही नाही, तरी या यात्रेने आमचा नर्मदा परिक्रमा करण्याचा निर्धार मात्र पक्का केला हे अगदी नक्की! या यात्रेमुळे आम्हाला तो मोठा प्रवास करण्याचा धीर आला. आम्हाला ते जमेल असा विश्वासही मनात त्याने जागृत केला. यात्रेमध्ये असताना कसं वागायला हवं याची चुणूक, याचे धडे, आम्हाला या यात्रेतून मिळाले.

यात्रेसाठी जसं बोलावणं यावं लागतं, तसंच एखादी योग्य बॅच मिळणं हे सुद्धा नशिबातच असावं लागतं! आमचं भाग्य थोर की, आमच्या लग्नाच्या पंचवीसव्या वाढदिवशी आम्ही मानसरोवर तीरावर होतो आणि आम्हाला कैलाशजींचं प्रथम दर्शन घडलं! पंचवीस वर्षांपूर्वी कार्यालयातल्या गोंधळात उभे असताना, याची नक्कीच कल्पना नव्हती. पंचवीस वर्षांतल्या चढउतारानंतर मानसरोवरावर बसून शांतपणे त्या अथांग जलसागराकडे बघताना एक अनन्वित शांतता मनात होती. आपल्यासारख्या सामान्य माणसांनी यात्रेचे फलित, फलित म्हणजे अजून काय अपेक्षित करायचं?

जय भोलेनाथ! ॐ नमः शिवाय!

कैलास पर्वत - विविध रूपे

राक्षस तळं - विविध रूपे

मानसरोवर - विविध रूपे

FREQUENTLY ASKED QUESTIONS FOR KMY-2012

Q.1. Why are applicants required to submit medical test results with their application forms when only the reports and results of medical examinations, subsequently conducted on selected yatris at the Delhi Heart and Lung Institute and the ITBP Base Hospital in Delhi in May 2012 onwards, will be considered valid? Which are these interim medical tests and where should applicants get medically examined to obtain such initial medical test reports/results to be submitted with the application forms?

Ans. Given the extremely arduous nature of the Yatra, only those who are physically fit and healthy should apply for selection. In order to prejudge his/her fitness for the Yatra, an applicant is advised to undergo the following medical tests at any competent health centre(s) of choice, and submit medical results with his/her application: (i) TMT (Tread Mill Stress Test), (ii) Blood Pressure, and (iii) Blood Sugar levels for both Fasting and Non-Fasting conditions.

However, the selected applicants will be required to undergo and qualify comprehensive medical examinations, conducted at the Delhi Heart and Lung Institute and the ITBP Base Hospital in New Delhi in May 2012 onwards, before they are allowed to undertake the Yatra proper.

Q.2 Are foreigners with PIO/OCI status eligible to undertake the Kailash Manasarovar Yatra-2012?

Ans. An Indian citizen, holding a valid Indian passport and aged at least 18 years and below 70 years as on 01.01.2012, is eligible to apply for the Yatra. Those who hold foreign nationalities are not eligible. PIO/OCI card holders are, thus, ineligible.

Q.3 Similar yatras are conducted by other private agencies, which complete in only 14 days. What is the difference between the one conducted by the Government of India and those conducted by private agencies?

Ans. The Kailash Manasarovar Yatra, conducted by the Government of India, has a specific surface route that starts and ends in New Delhi and takes about 27 days to cover the whole Yatra proper. It involves trekking at high altitudes of up to 19,500 feet, under inhospitable conditions, including extreme cold and rugged terrain, and may prove hazardous for those who are not physically fit and medically healthy. The Yatra affords to its yatris sufficient period of time to gradually acclimatize to withstand the inhospitable conditions en route, as hasty ascent to high altitudes may cause severe high altitude sicknesses, which can prove life threatening. In addition, the Yatra requires 3-4 days to be spent in New Delhi for completing various formalities.

Also, yatris traverse through numerous touristic and religious places known for picturesque, scenic and the mesmerizing beauty all over the world at affordable costs. Offering splendid views of mountain peaks and famed flora of Kumaon region of Uttarakhand, the route boasts of unspoilt and thrilling nature, religious value, cultural significance, and physical beauty.

Q.4 Is there any subsidy given to Kailash Manasarovar Pilgrims?

Ans. No. A few of our States – including Chhattisgarh, Delhi, Gujarat, Karnataka, Madhya Pradesh and Uttarakhand – of their own, directly provide varied sums of money to their residents to cover a part of their Yatra expenses of about Rs.1,50,000/-. Ministry of External Affairs, besides supporting some of the

arrangements, pays a limited amount of money per yatri to KMVN, which provides logistical support to yatris in India. For estimated expenditure per yatri, please visit:

http://kmy-2012.webstarts.com/fees_and_expenditure.html

Q.5 If the spouse has also filled the form, he/she will directly be selected if the other member is selected through the computerized draw of lots. If one of the members fails in the medical examination at Gunji, will both be disallowed to go further or the one who fails?

Ans. The yatri who fails the medical examination at Gunji will be disallowed to proceed further.

Q.6 I was Liaison Officer to the Yatra-1999. Can I again become a part of the Yatra as LO or yatri?

Ans. No. A person who has gone on the Yatra as Liaison Officer or as a yatri in any year prior to this year will not be considered for selection.

Q.7 Are officers posted in Indian Missions abroad eligible to be appointed as Liaison Officers? If an officer were to move abroad after selection as LO, will he/she still be eligible to officiate as LO?

Ans. There is nothing on record to prohibit the members of the Indian Missions/Posts abroad from being appointed as LOs. EA Division would require administrative sanction before an officer is considered for an interview for selection as LO.

In the eventuality of moving abroad on a foreign assignment after selection as LO, the selected LO will need additional clearance from HOM and Ministry before performing his/her duty as LO.

The Yatra proper requires 27 days to complete. In addition, 3-4 days are required to be spent in Delhi to complete various formalities - medical examinations, Chinese visa, etc.

Q.8 Are the food and accommodation arrangements made during the Yatra? What is the estimated expenditure per yatri?

Ans.

On the Indian side of the Yatra, KMVN makes the transport, logistical and food arrangements. In Tibet, the Chinese authorities provide transport and logistical support. For estimated expenditure details on transport, food and accommodation, please visit: <http://kmy-2012.webstarts.com/uploads/KMY-Expn-Yatri-LO.pdf>. The entire Indian sector is covered in the cost shown in the chart for food and accommodation.

Q.9 If the Body Mass Index (BMI) of a person is over 27, will he/she be rejected in medical test?

Ans.

Fitness for the Yatra depends on many other factors of one's health. If a person is otherwise found fit and healthy after comprehensive medical examinations, doctors should not be much rigid about his/her BMI. Nevertheless, one should try, in the meanwhile, to bring down the BMI level to 27 or less to add to one's overall fitness.

Q.10 Is Mount Kailash Parikrama the only form of trekking involved in the Yatra? Or, is there any additional trekking involved during the entire Yatra?

Ans. There is a trekking of about 200 km during the whole Kailash Manasarovar Yatra. For details, please visit: http://kmy-2012.webstarts.com/uploads/KMY_2012-Itinerary.pdf

Q.11 Why are yatris required to undergo and qualify detailed medical examinations at the Delhi Heart and Lung Institute and the ITBP Base Hospital?

Ans. Yatris are required to trek through high altitude areas. In such places, the atmospheric air is under low pressure and people suffer due to effect of Hypoxia (low level of oxygen). In the rarefied atmospheric conditions, a yatri may develop diseases like pulmonary edema/cerebral edema and acute mountain sickness, etc. Individuals who are suffering from coronary artery diseases, various lung diseases like bronchial asthma, hypertension and diabetes, may collapse and die. As such, yatris are screened thoroughly before they are inducted into high altitudes.

Q.12 Will the medical examinations, conducted at the Delhi Heart and Lung Institute and the ITBP Base Hospital, guarantee that yatris will not suffer from pulmonary oedema, etc?

Ans. No. Any of the yatris may still become a victim of high altitude diseases.

Q.13 Is there any age factor for yatris?

Ans. It is recommended that no one should be inducted into high altitudes after the age of 70 years, as one cannot generally acclimatise properly and cope with the stress at such advanced age. It is also observed that some young persons in age group of 19-30 years are more prone to high altitude diseases than persons in older age groups.

Q.14 Why are younger persons more prone to HAPE?

Ans. Exact cause is not known. It is believed that younger persons are less inclined to respect the rules of acclimatization due to a false sense of bravado.

Q.15 If a yatri has been to high altitude previously and had an uneventful stay there, does he still need to undergo the prescribed medical examinations?

Ans. That is all the more reason for the detailed medical examinations, as it is seen that persons who are inducted second or third time are more prone to high altitude diseases than the first timers.

Q.16 How can one become a fit yatri?

Ans. A yatri should be free from all major ailments like heart diseases, asthma, epilepsy, diabetes, hypertension, menstrual disorders, cancers, etc. Yatris are advised to bring their weight to average standards, exercise regularly, do breathing exercises, and quit tobacco, alcohol, etc. A doctor may be consulted to rule out any major ailments that may render one unfit for the Yatra.

Q.17 Are the medical examinations carried out at the Delhi Heart and Lung Institute and the ITBP Base Hospital in New Delhi, the only medical examinations that the yatris have to undergo and qualify?

Ans. No. Yatris are put to another medical test at Gunji, which is located at an altitude of 3,220 metres, to assess body reaction to high altitude. Only those yatris who are found fit there, are allowed to proceed further. Also, to prejudge their fitness for the Yatra, applicants are required to undergo tests for Tread Mill Stress Test, Blood Pressure and Blood Sugar for Fasting and Non-Fasting conditions at competent health centres of their choice and submit these medical test results with their application forms for the Yatra.

Q.18 What happens if a yatri falls sick en route?

Ans. If a yatri suffers from minor ailments, there are medical and paramedical staffs on the Indian side to provide relief. ITBP is well-equipped and has HAPO bags where inside pressure can be equal or more than sea level. But should a yatri suffer from any major health problem, he/she may need to be evacuated to a hospital by helicopter at his/her own cost. However, due to administrative procedure involving the Chinese side and due to difficult climatic and geographical conditions, such evacuation from the Chinese side may

take time – at least 48 hours. Therefore, yatris should ensure that they are truly confident of their health and physical fitness before they undertake this Yatra.

Q.19 Should yatris carry the prescribed medicines, which they have been taking regularly on the advice of their doctors?

Ans. Yes. Yatris are advised to take sufficient stock of their medicines to last the entire duration of the Yatra. They may discuss this matter with the ITBP doctors also.

Q.20 Do yatris need to pay for the medical tests at the ITBP Base Hospital in New Delhi and at Gunji?

Ans. No. As a courtesy, ITBP administers these tests entirely free of charge.

Q.21 Why does Kumaon Mandal Vikas Nigam Limited (KMVN) charge non-refundable amount of Rs.5,000/- from yatris?

Ans. KMVN provides logistical support to yatris on the Indian side of the Yatra. They make arrangements for food, shelter, security, medical attendance, transportation, guide, porters, etc, well in advance at a cost.. As a result, even if one does not perform the Yatra eventually, the expenditure cannot be reimbursed.

Q.22 Why are the medical reports by other Government and Private hospitals not accepted to qualify for the Yatra?

Ans. The Kailash Manasarovar Yatra is very arduous and physically challenging Yatra. Yatris have to pass through areas which are as high as 19,500 feet in altitude under inhospitable conditions. There is a danger to person's life. Keeping in view the special requirements of the Yatra, yatris are required to undergo and qualify special tests at the Delhi Heart and Lung Institute and the ITBP Base hospital in New Delhi. The

reports of other hospitals are not accepted to ensure that yattris undergo uniform medical examinations of the best quality tailored for the requirements of the Kailash Manasarovar Yatra, so as to ensure safety and well-being of yattris.

Q.23 If any yatri is rejected on medical ground, can he/she be considered for a subsequent batch on recovery from the medical conditions?

Ans. No. The Kailash-Manasarovar region hardly has any satisfactory medical facilities and it is very difficult to airlift a person to India for immediate specialized medical treatment. Therefore, as a measure of caution and prudence, if a yatri is once declared medically unfit, he/she is not allowed to participate in the Yatra during that year in his/her own interest.

Q.24 Do NGOs and voluntary organizations have any role to play in Kailash Manasarovar Yatra organized by the Ministry of External Affairs?

Ans. NGOs and voluntary organizations play important role in any society with regard to dissemination of information and aid related work. It is up to the individual yatri to accept their help. The Ministry of External Affairs does not appoint or authorize any NGO or voluntary organizations for the work relating to the Kailash Manasarovar Yatra.

Q.25 What are the parameters for selection of yattris?

Ans. An Indian citizen, holding a valid Indian passport and aged at least 18 years and below 70 years as on 01.01.2012, is eligible to apply for the Kailash Manasarovar Yatra. Those who hold foreign nationalities are not eligible. PIO/OCI card holders are, thus, ineligible.

Yatris are selected through a computer-generated random gender-balanced selection process. After the selected yatris report for the Yatra in New Delhi, they are required to undergo and qualify thorough medical examinations at the Delhi Heart and Lung Institute and the ITBP Base Hospital in New Delhi. The parameters of medical examinations are decided by the ITBP Base Hospital keeping in mind the requirements of Kailash Manasarovar Yatra.

Yatris are put to another medical test at Gunji, which is located on way at an altitude of 3,220 metres, to assess body reaction to high altitude. Only those yatris who are found fit there, are allowed to proceed further.

Also, to prejudge their fitness for the Yatra, applicants are required to undergo tests for Tread Mill Stress Test, Blood Pressure and Blood Sugar for Fasting and Non-Fasting conditions at competent health centres of their choice before applying for the Yatra, and submit these medical test results with their application forms by the last date.

All photographs, except the “Padsparsh” photo in this book are copyrights of the Author.

Padsparsh photo is copyright of Ashwin Joshi.

atongaonkar@iitbombay.org